

STOLETÍ ZMĚN

1848 až 1948

IVAN KAZIMOUR

STOLETÍ ZMĚN

1848 až 1948

Ivan Kazimour

Prolog

Za těch sto let udělala střední Evropa a naše země obrovský skok. Byla to doba hledání a nalézání, doba, kdy život začaly čím dál více ovlivňovat vědecké objevy. V roce 1848 došlo ke zrušení poddanství, aby o sto let později byla lidská práva opět odebrána ve jménu komunismu ve jménu tzv. lidu. V tom roce Johan Strauss starší složil Radeckého marš, který se v následujících letech velmi hodil. Nálezem zlata při stavbě pily Johna Suttlea začala kalifornská zlatá horečka. Karel Marx a Bedřich Engels zveřejnili svůj Komunistický manifest. Narodili se např. Paul Gauguin, Francis Darwin nebo Václav Myslbek.

Ještě před rokem 1848 došlo k velmi významné události. Ve Vídni se koncem roku 1814 sešli rozhodující vládci tehdejší Evropy, vítězové nad Napoleonem, tedy Velká Británie, Rusko, zastoupené carem Alexandrem I. Pavlovičem, Prusko, za které jednal Fridrich Vilém II. Pruský z Hohenzollernu, a Rakousko, které zastupoval císař František I. Rakouský. Velvyslancem Francie byl zkušený diplomat Charles Maurice de Talleyrand – Périgord. Dohadovali se o novém uspořádání na kontinentu, který byl krutě postižen napoleonskými válkami. Nad Francií byla ustavena vojenská kontrola, Rusko získalo většinu bývalého Polska, Prusko obdrželo část Saska, které bylo za trest zmenšeno o polovinu, Dánsko ztratilo Norsko, které bylo připojeno ke Švédsku, Rakousko sice rozšířilo svou moc v Lombardsku a Benátsku, ale muselo se vzdát území dnešní Belgie,

které připadlo Nizozemskému království a Velká Británie získala nové kolonie – Maltu a Cejlon. V Německu vznikl tzv. *Německý spolek*, který tvořilo 35 monarchií a 4 svobodná města. Jednalo se o nástupce *Svaté říše římské*, která už fakticky neexistovala. Patřily tam i okolní země: Čechy, Rakousko a Prusko.

Byl nastolen systém tzv. rovnováhy sil. Vznikla tzv. *Svatá aliance* složená z Ruska, Pruska a Rakouska. S tímto nápadem přišli car Alexandr I. a rakouský kancléř Metternich. Šlo o pomoc na základě křesťanské lásky. Byl to důsledek traumatu po francouzské revoluci a napoleonských válkách. Všechny státy kromě Osmanské říše a Anglie se dohodly, že si vzájemně pomohou v případě revoluce. V praxi šlo o vítězství konzervativismu nad revolučními snahami.

A co se týká Čech a jejich historie, došlo k jedné velmi významné události pro budoucnost naší země, i když se to možná tehdy až tak nezdálo. 11. listopadu 1842 bylo poprvé podáváno spodem kvašené Plzeňské pivo jako světlý ležák tak, jak ho známe i dnes. Když se stavěl plzeňský měšťanský pivovar doporučil jeho stavitel Martin Stelzer měšťanům jako sládku Josefa Grolla. I když se tím stal nejslavnějším „českým“ sládkem, byl to Němec jako poleno. Narodil se v r. 1813 v bavorské vesnici Vilshofen na Dunaji mezi Řeznem a Lincem. Pivovarnictví se vyučil u svého otce Josefa Grolla a v Mnichově u známého sládku Georga Sedlmayera a ve Vídni u Antona Drehera. Pivo, které Groll plzeňským měšťanům připravil, bylo v té době revoluční, byl to úplně první světlý ležák na světě. Plzeňský kronikář napsal: *„Jaký obdiv nastal, když zaskvěla se barva a sněhobílá pěna se nad ní vznášela, jak zajásali pijáci, když seznali, jak říznou, znamenitou chutí,*

při pivě dosud nepoznanou, honosí se tento domácí výrobek“. Groll se nepočestil, jak by se nám asi líbilo, v Plzni nepůsobil ani tři roky, když mu 30. dubna 1845 vypršela smlouva, vrátil se do Vilshofenu, kde pomáhal v rodinném pivovaru. Zemřel 22. listopadu 1887 v domě své dcery Kathi. Ve Vilshofenu se dodnes vaří pivo se značkou Josef Groll Pils. A my si pochutnáváme na Plzeňském Prazdroji.

Ale svět čekaly mnohem závažnější změny.

Léta 1848 až 1860

Po roce 1845 v souvislosti se stupňujícími se anglo francouzskými koloniálními spory vstupovala Evropa do období silícího vnitřního neklidu a mezinárodního napětí. Začátkem srpna 1845 prohlásil dánský král Kristián VIII. Šlesvické a Holštýnské vévodství za součást dánské monarchie. Holštýnsko ale bylo součástí *Německého spolku*, který počítal se začleněním obou vévodství do plánovaného sjednoceného státu.

V letech 1845–1846 postihla mnoho evropských zemí neúroda obilí, způsobená opakovaným suchem v letech 1844–1847. Situaci zkomplikovala v letech 1845 až 1847 i epidemická nákaza brambor plísní *Phytophthora infestans*, která dokáže snížit úrodu až o 90 %. Brambory byly hlavním zdrojem obživy v mnoha chudých oblastech Evropy. Nedostatek potravin zvýšil jejich cenu, většinu výdělku dělníků pohltily výdaje na základní obživu, ostatní výrobky proto nešly na odbyt. Továrny musely vinou nižší poptávky po průmyslovém zboží omezit výrobu a propustit část zaměstnanců, rostla nezaměstnanost. Tím se situace zhoršovala. V r. 1847 došlo ke všeobecnému nedostatku úvěru a zvyšovaly se úrokové sazby. Byla to v mnoha směrech první krize kapitalistického systému. V Rakousku se Metternich dostal do bludného kruhu zahraničně politické konfrontace, vnitropolitického neklidu a omezených daňových příjmů. V sázce byla stabilita Německa a celého evropského uspořádání států. Společensko ekonomické a politicko diplomatické

krize z konce r. 1847 rozvrátily zbytek legitimacy a finanční důvěryhodnosti státního režimu ve Francii, Rakousku a Prusku. Habsburkové byli pevně rozhodnuti udržet si své postavení v Německu a zvýšit výkonnost své říše zavedením větší centralizace. Kníže Schwarzenberg předložil návrh na vytvoření „*velkého, sjednoceného a mocného*“ Německa zahrnujícího členské státy Německého spolku stejně jako všechna habsburská, slovanská, uherská, polská a italská území. Vzniknout měla sedmdesátimilionová říše. To se však samozřejmě nelíbilo Francii, Británii, Belgii, Rusku... Schwarzenbergův plán byl odložen ad acta.

Předzvěstí nástupu revolucí v r. 1848 byla občanská válka mezi katolickými a protestantskými kantony Švýcarska v roce 1847, ve které zvítězily liberálně demokratické kantony protestantů nad katolickými konzervativními kantony.

Zápletku zinscenovaly tzv. katolické kantony, které se snažily odtrhnout od konfederace, v níž byla moc držena protestanty, a vytvořily vlastní spolek – Sonderbund. Válka trvala pouhých 28 dní a vyžádala si méně než 100 obětí. Kromě menších nepokojů to byl poslední ozbrojený konflikt na švýcarském území. Důsledkem této války přijalo Švýcarsko roku 1848 federalistickou ústavu, přičemž roku 1874 jí ještě ve velkém měřítku rozšířilo. Federální vláda nyní měla na starost obranu, obchod a zákonodárství, přičemž všechny ostatní rozhodovací kompetence nadále zůstaly v rukou vlád jednotlivých kantonů. Od té doby Švýcarsko pokračovalo v úspěšném rozvoji v oblasti politiky, hospodářství i společnosti.

V lednu 1848 začaly nepokoje v Neapoli a v sicilském Palermu proti vládě Bourbonů. 22. března povstaly i Benátky kde byla následujícího dne vyhlášena republika s prozatímní vládou. Revoluce se šířila dál, v Toskánsku vyhnali Leopolda II. ze země a v říjnu ústavodárné shromáždění postavilo do čela vládu s italskými spisovateli a politiky Francesco Domenicem Guerazzim a Giuseppe Montanellim.

V noci na 24. února 1848 vyrostly barikády v pařížských ulicích a monarchie včele s Ludvíkem Filipem Orleánským se bez velkého odporu zhroutila. Následujícího dne byla Francie prohlášena republikou. Národní shromáždění odmítlo radikálně řešit sociální otázky, což vyvolalo tzv. *červnové povstání pařížských dělníků*, které trvalo 4 dny. To vojensky potlačil generál Louis Eugene Cavaignac. V prosinci 1848 byl zvolen prezidentem republiky Charles Ludvík Napoleon Bonaparte, synovec Napoleona I. Bonaparte. 2. prosince 1851 provedl státní převrat a prohlásil se císařem.

Revoluční vlna se samozřejmě nevyhnula ani Rakousku. V Rakousku byli nespokojeni především příslušníci těch národů, které se nepodílely na moci. Jednalo se o 17 mil. Slovanů, 8 mil. Němců a 5 mil. Maďarů. Nespokojenost byla i s feudálním režimem, absolutismem a špatnými podmínkami dělníků. 9. března 1848 předali liberálové svou petici dolnorakouskému zemskému sněmu. 13. března 1848, v den 107. výročí narození císaře Josefa II., když dolnorakouská sněmovna projednávala předložené petice, shromáždil se před její budovou dav. Studenti spolu s měšťany požadovali vydání zbraní, a především odstoupení ministra zahraničí a státního kancléře

Klemense Wenzela knížete Metternicha. Povstalci ve Vídni začali stavět barikády. Ve Vídni propuklo povstání.

Následujícího dne přislíbil císař uskutečnění základních liberálních reforem a 15. března 1848 byl vydán tzv. *Konstituční příslib*, kde císař slíbil ústavu a svobodu tisku. Na to reagoval český historik František Palacký svým výkladem v článku „*Co je konstituce?*“ uveřejněným v Pražských novinách 19. března 1848. Mj. psal: „*Konstituce (aneb po česku: ústava zemská) jest takové právo a zřízení zemské, podle kteréhož panovník neb mocnár jakýkoli nastavuje zákony zemské sám toliko s ministry a úředníky svými, ale povinen jest ve všech důležitých věcech, týkajících se všeobecného práva a pořádku v zemi, slyšeti nejprve žádost a vůli celého národa a šetřiti jí. Kratšími slovy může se říci, že kde panuje konstituce, tam moc zákonodárná spočívá v rukou netoliko panovníka i úředníkův jeho výhradně, ale v rukou panovníka i národu společně*“.

Dvorské úřady se změnily na ministerstva a 17. března vzniklo zvláštní ministerstvo pro Uhry. Do funkce prvního konstitučního ministerského předsedy Rakouského císařství byl 20. března 1848 postaven český šlechtic a pražský rodák František Antonín II., hrabě Kolowrat Liebsteinský. Funkci však zastával pouze do 19. dubna 1848 a vládu fakticky a od 4. května do 8. července 1848 i oficiálně, vedl brněnský rodák ministr vnitra baron Franz Xaver von Pillersdorf.

V Praze se chopil iniciativy spolek českých a německých radikálních demokratů *Český repeal*. Název odkazoval na irské národně osvobozenécké hnutí *Repeal-Zrušení* Daniela O'Connella. Nejprve šlo o volnou hospodskou společnost scházející se v pivovare sv. Tomáše v dnešní Letenské ulici. Na začátku roku 1847 se však více

politizovala a radikalizovala. Klub neměl charakter národní, neboť jeho členy byli jak Češi, tak Němci. Byl to zárodek radikálně demokratického proudu v české politice vyhraňující se vůči převažujícímu liberálnímu proudu, reprezentovanému především Františkem Palackým a Karlem Havlíčkem Borovským. Před revolucí 1848 klub navštěvovalo asi 40 osob. Byli mezi nimi Vilém Gauč, František Havlíček, Ludvík Ruppert, Emanuel Arnold, Karel Sabina, Vincenc Vávra Haštalský a další. Český repeal na 11. březen svolal do *Svatováclavských lázní* shromáždění občanů, kde měli „*vystoupit ze své pasivnosti*“ a „*povznést se k inteligenci, mravnosti a patriotismu*“. Svatováclavské lázně stávaly na Novém Městě v Praze mezi Karlovým náměstím a Václavskou ulicí v místech dnešní Dittrichovy ulice. V r. 1844 v nich při rekonstrukci vznikla prostorná síň vhodná pro různá shromáždění. Zbořeny byly v r. 1907. Shromáždění přijalo návrhy na zřízení obecní samosprávy a zrušení cenzury a ustavilo *Svatováclavský výbor*. První schůze se konala 12. března na Staroměstské radnici. Předsedou byl zvolen poslanec Říšského sněmu hrabě Vojtěch Albert Rudolf Deym ze Stříteže, tajemníky český právník Alois Pravoslav Trojan a pedagog, novinář, dramatik a ředitel vyšší dívčí školy v Praze Vilém Gabler. Byly tam projednány tyto požadavky pro císaře:

- státoprávní požadavky (samostatnost Čech v rámci Rakouska)
- národnostní požadavky (rovnoprávnost českého a německého jazyka v úřadech a na školách)
- liberální požadavky (svoboda tisku, zrušení cenzury, svoboda shromažďování)

- sociální požadavky (zrušení roboty, zlepšení postavení dělníků).

Od sociálních požadavků nakonec ustoupili. Původně Svatováclavský výbor byl změněn na Národní výbor, který 14. března schválil petici pro císaře vypracovanou advokátem a politikem Adolfem Maria Pinkasem. Petice požadovala mj. toto: „Aby utužen a pojištěn byl swazek mezi zeměmi k České Koruně náležejícím, Čechy, Morawou a Slezskem, aby tyto země administratiwně spojeny byly, aby stawowské zřízení králowství doplněno bylo swobodně wolenými wyslanci všech měst, aby byla auplná rownoprávnost české národnosti s německou, všeobecné wykoupení z roboty a jiných urbárních povinností a některé další“.

28. března 1848 přijal císař patent, kterým slíbil zrušit robotní povinnost „nejdéle do roka“ a za „přiměřenou náhradu“. Tato vyhláška dokázala některé části venkova uklidnit, jiné se však bouřily o to víc, přestávaly robotovat a odmítaly platit.

Čeští delegáti s ní však s peticí ve Vídni téměř nic nedosáhli. 29. března vypracoval český právník František August Brauner z pověření Svatováclavského výboru Druhou pražskou petici, která trvala na požadavcích schválených 11. března. Odmítl v ní Obnovené zřízení zemské a za většinovou národnost v českých zemích označil Čechy. 31. března ji pod tlakem demonstrace podepsal také nejvyšší purkrabí hrabě Rudolf Stadion a téhož dne večer s ní nová delegace odjela do Vídně.

Císař Ferdinand I. Dobrotivý 8. dubna 1848 vydal, jako odpověď na druhou pražskou petici, *Kabinetní list*, ve kterém stanovil zásady

voleb do českého zemského sněmu a schválil jazykovou rovnoprávnost češtiny a němčiny. Císařovo rozhodnutí sice Čechy uspokojilo, zároveň však znepokojilo české Němce, kteří se začali přiklánět k velkoněmecké myšlence a přestávali podporovat české liberály.

Tzv. *Březnová revoluce* v Německu (Märzrevolution) začala v r. 1848 v Bádensku a rychle se rozšířila po zemích Německého spolku (Rakousko vč. Čech, Prusko, Bavorsko, Württembersko, Hannoversko a Srbsko v letech 1815–66). Němečtí liberálové svolali na 31. března 1848 Prozatímní parlament (Vorparlament) do Frankfurtu nad Mohanem, který vytyčil tři základní cíle:

1. Vypracovat německou Ústavu.
2. Připravit volby do řádného parlamentu.
3. Přivést Německo ke vzniku spolkového státu.

Byla předložena dvě řešení pro sjednocení Německa: maloněmecká koncepce, která počítala se začleněním německých států bez rakouských zemí, a velkoněmecká koncepce, která počítala se začleněním jak německých států, tak rakouských zemí + alpských zemí, Čech, Moravy a Slezska. V rámci velkoněmecké sjednocovací koncepce byla Čechům přislíbena pouze kulturní autonomie.

5.dubna vyšlo u nás první číslo *Národních novin*, které byly politickou tribunou českých liberálů. Šéfredaktorem byl Karel Havlíček Borovský, vydavatelem hrabě Vojtěch Deym.

Na jednání Výboru padesáti, který měl připravit program *Frankfurtského sněmu*, byl dopisem z 6. dubna 1848 pozván z Čech

také František Palacký. Frankfurtský sněm nebo Frankfurtský parlament byl první sněm demokraticky volených zástupců z členských států *Německého spolku*, který zasedal od 18. května 1848 do 31. května 1849 v Paulskirche ve Frankfurtu nad Mohanem. Přes 800 poslanců, většinou akademiků, vysokých úředníků a právníků, tam přijalo návrh poměrně liberální Frankfurtské ústavy, která zřizovala Německé císařství jako konstituční monarchii s dědičným císařem a voleným parlamentem.

Na základě toho odpověděl 11. dubna 1848 František Palacký dopisem „*Hlas o připojení se Rakouska k zemi německé*“, ve kterém vysvětluje, proč je nemožné, aby Češi byli sjednoceni do Německého spolkového státu. Čeští liberálové se tímto dopisem veřejně přihlásili k Rakousku, které ale podle jejich představ mělo zásadně změnit své státoprávní uspořádání. Dopis do Frankfurtu byl zveřejněn na pokračování 15. a 18. 4. 1848 v 10. a 12. čísle Národních novin.

25. dubna 1848 byl v Rakousku ve Sbírci zákonů politických (PGS) vydán zákon č. 49/1848 PGS, tedy „*Ústavní listina rakouského císařství – Verfassungsurkunde des österreichischen Kaiserstaates*“ Byla to tzv. *oktrojovaná* (vnucená panovníkem bez schválení zákonodárným sborem) konstituce – tzv. *Pillersdorfova ústava*. Vydána byla pro Rakousko v užším smyslu, tedy pro habsburské državy kromě Uher, Chorvatska a Lombarsko-Benátska. Ústavu oktrojoval ve Vídni císař Ferdinand I. Rakouské císařství se tak poprvé v historii stalo konstituční monarchií. 8. května byl zveřejněn volební řád do příštího Říšského sněmu. Jeho horní komora byla určena pro velkostatkáře a císařem jmenované členy, možnost stát se členem dolní komory byla

vázána vysoký daňový cenzus. Císařovi ale zůstávalo právo veta proti usnesením obou komor.

Národ však se změnami příliš spokojen nebyl a 15. května 1848 došlo k dalšímu vídeňskému povstání. Císař Ferdinand V. se zalekl, ústavu 16. května prohlásil za podkladový materiál pro budoucí říšský sněm, a i se svým dvorem „zmizel“ do Innsbrucku. V červnu byl vytvořením nové vlády pověřen statkář baron Anton von Doblhoff-Dier. Křeslo ministra spravedlnosti v jeho vládě zastával vídeňský advokát baron Alexander svobodný pán von Bach. Ale zatímco Doblhoff-Dier byl předsedou vlády pouhých 10 dní a pak do 11. října 1849 vystřídal tři ministerstva, Bach byl rok ministrem spravedlnosti a od 28. července 1849 dalších deset let do 21. srpna 1859 obávaným ministrem vnitra. Jeho působení na počátku vlády Františka Josefa I. je spojeno se znovuzavedením neústavní moci tzv. neoabsolutismu, známého spíše pod názvem *Bachův absolutismus*.

Ve dnech 2. až 12. června 1848 se konal v Praze *Slovanský sjezd*, který měl být protiváhou *Frankfurtského sněmu*, jehož se zúčastnilo více než 340 delegátů, předních politických zástupců slovanských národů. Měl za cíl vytvořit spolek slovanských národů v habsburské říši, projednat možnost přeměny Rakouska ve federativní stát a formulovat stanovisko rakouských Slovanů k zahraničním Slovanům i k neslovanským národům Evropy. K nejaktivnějším a nejrevolučnějším patřili Slováci Ludevít Velislav Štúr, evangelický kněz Jozef Miloslav Hurban a velmi vzdělaný právník Milan Hodža. Žádali, aby slovanské národy přestaly brát ohled na Uhersko nebo

Rakousko a vzaly osud do svých rukou. Vstřícný návrh Palackého na vytvoření společného státu však odmítli.

Jediným schváleným dokumentem byl *Manifest Slovanského sjezdu k evropským národům* z 12. června 1848. Jeho autory byl především zakladatel moderního českého dějepisectví František Palacký, který napsal zhruba první dvě třetiny textu, na zbytku se podíleli polský filosof a sociální aktivista Karol Libelt, český politik, vojenský teoretik a generál srbské armády František Alexandr Zach a jediný ruský účastník, revolucionář a ideolog anarchismu Michail Alexandrovič Bakunin.

12. června 1848, na Svatodušní pondělí se konala sbratřovací mše na Koňském trhu. Mši sloužil vlastenecky cítící penzionovaný kněz Jan Arnold. Po skončení mše se účastníci nerozešli ale šli průvodem městem. Účastníci šli Celetnou ulicí, kde bylo vojenské velitelství generála Windischgrätze. V Celetné došlo ke srážce s jeho vojáky a k vypuknutí Pražského červnového povstání (12. – 18. června 1848), tzv. „*Svatodušní bouře*“. Bojovalo se na barikádách ve Starém Městě. Jednou z prvních obětí revolučního násilí v Praze se asi kolem půl páté odpoledne stala Marie Eleonora Windischgrätzová, kněžna ze Schwarzenbergu, manželka zemského vojenského velitele, která sledovala nepokoje z okna svého bytu v Celetné ulici. Kulka z pistole, kterou vystřelil neznámý výtržník, ji zasáhla do hlavy a na místě ji zabila. Centrem vzbouřenců bylo Klementinum, a hlavními účastníky byli studenti a mladí dělníci. Pomoc z venkova byla vyloučena, do Prahy se nikdo nedostal, protože brány byly vojensky obsazeny.

16. června byla Praha bombardována a Windischgrätz vyzval ke kapitulaci do 48 hodin a Praha se 18. června vzdala.

První rakouský ústavodárný říšský sněm se sešel ve Vídni 22. července 1848. Z celkového počtu 383 poslanců bylo 138 z Čech, Moravy a Slezska, z nich pak bylo 76 Čechů a 62 Němců. Účastníci tohoto sněmu byli voleni zemskými sněmy. Sněmu předsedal haličský poslanec, advokát Franciszek Jan Smolka. České země zde zastupovali například František Palacký, Josef Kajetán Tyl, básník, historik a publicista, od r. 1843 jeden z milenců Boženy Němcové Václav Bolemír Nebeský nebo František Ladislav Rieger. Poté, co sněm 7. září 1848 ve Vídni zrušil poddanství, bylo jeho hlavním úkolem vytvoření nové ústavy, která by specifikovala zejména vztah Říšského sněmu a panovníka. Po potlačení povstání ve Vídni Alfredem Windischgrätzem už však neměl sněm téměř žádnou skutečnou moc. Nově vzniklá vláda pod vedením Felixe prince ze Schwarzenbergu sice předstírala zájem o dění v Kroměříži, ale po nástupu Františka Josefa I. na trůn připravila vlastní ústavu.

Hospodářské reformy 2. poloviny 19. století

Padesátá léta 19. stol. byla také obdobím nástupu průmyslové revoluce. Podstatnými se staly technické a technologické objevy a vynálezy, které umožnily vznik strojové velkovýroby. Základ byl položen již ve století 18., kdy James Watt zdokonalil parní stroj sestrojený již v r. 1712 anglickým kovářem Thomasem Newcomem,

či r. 1785 kdy Edmund Cartwright vylepšil mechanický stav Jamese Hargreaves z r. 1765 a Richarda Arkwrighta z r. 1775. V 19. stol. pak pokračovali např. George Stephenson, který v r. 1814 představil veřejnosti parní lokomotivu, Josef Ressel svým vynálezem lodního šroubu v r. 1826, nebo následujícího roku Georg Simon Ohm, který objevil vzájemný vztah mezi elektrickým napětím, odporem a proudem, a v neposlední řadě i Alfréd Nobel, který v r. 1867 dal lidstvu dynamit a umožnil tak významně zvýšit těžbu tolik potřebných nerostných surovin. Rozvoj průmyslu by však nebyl možný bez akumulace kapitálu.

Rakousko-Uhersko bylo až do 1. světové války po Rusku druhým největším státem Evropy. V počtu obyvatel pak bylo na místě třetím, předstihlo ho sjednocené Německo. Výjimkou ovšem byly koloniální státy, především Velká Británie a Francie, které získaly výhodu surovinových zdrojů a levné pracovní síly. To se projevilo nerovnoměrným hospodářským rozvojem v Evropě. Např. výkon parních strojů měřený v koňských silách na 1000 obyvatel byl v r. 1865 ve Velké Británii 32,7 HP, ale v Předlitavsku byl 10,54krát menší, v českých zemích „pouze“ 6,05krát menší. V roce 1890 dosahovala Velká Británie hodnoty 84,5 HP, ale v Předlitavsku to bylo 5,06krát méně a v českých zemích 2,48krát méně.

Habsburská monarchie za ostatními státy západní Evropy hospodářsky zaostávala, především ve stupni industrializace a v těžbě uhlí. Potřebných výkonů však nedosahovala ani v zemědělství. To vše se projevovalo také v rozdílech ve společenské struktuře. Zatímco na začátku 20. stol. pracovalo v zemědělství ve Velké Británii jen o málo

víc než 1/10 obyvatel a v Německu to byla 1/3, v Rakousko-Uhersku 2/3 obyvatel. Průmyslová výroba v Rakousko-Uhersku byla značně nerovnoměrná. V r. 1880 se České země podílely na průmyslové výrobě Předlitavska téměř 2/3 objemu výroby a Dolní Rakousy 1/5 – dohromady pak vytvářely 85 % průmyslové produkce Předlitavska. České země výrazně dominovaly především ve výrobě porcelánu, ve zpracování lnu a vlny i v cukrovarnictví. Od poloviny 80. let 19. stol. vznikala v českých hutích polovina celorakouské produkce železa a v souvislosti s tím stoupala i těžba uhlí. Ve 30. letech byly postaveny první železniční tratě, ale základní železniční síť byla v českých zemích vybudována v letech 1850 až 1875 a to v délce 3 809 km, z toho v letech 1870–75 v délce 1725 km. Do roku 1915 bylo postaveno dalších 5044 km železničních tratí. Samozřejmě pokračovala i výstavba silniční sítě, a to především základní sítě zpevněných komunikací, tzv. Říšských silnic. Do konce 18. stol. jich bylo vybudováno v Čechách asi 500 km, na Moravě 600 km. V polovině 19. stol. to již bylo v Čechách více než 3800 km, na Moravě a ve Slezsku 1100 km. Na tuto síť navazovaly méně kvalitní komunikace, kterých bylo v Čechách 12 150 km a na Moravě a ve Slezsku 6500 km.

Pomalejší hospodářský rozvoj v rakousko-uherském hospodářství se projevoval pomalejší akumulací kapitálu, tedy zjednodušeně řečeno pomalejším vytvářením peněžních rezerv, které pak sloužily k investování do výroby, obchodu apod. Jednalo se buď o vlastní peněžní přebytky, nebo o půjčky z nově vznikajících bank. Za nejstarší veřejně kontrolovanou úvěrovou instituci na světě je

považována italská *Banca Monte dei Paschi di Siena*, založená městskými úřady 27. února 1472.

Počátky vývoje rakouského bankovníctví sahají do přelomu 18. a 19. století. Roku 1787 skupina aristokratů založila k. k. Privilegierte & Octroyierte Wiener Kommerzial-, Leih- und Wechsel-Bank (Privilegovanou a oktrojovanou vídeňskou úvěrovou a komerční banku). Jednalo se o první akciovou banku ve střední Evropě. Největším akcionářem byl kníže Schwarzenberg. Po státním bankrotu v roce 1811 znamenal úpadek banky; likvidace skončila v roce 1830. V roce 1816 zahájila svou činnost Privilegierte Österreichische National-Bank (Privilegovaná rakouská národní banka) jako soukromá akciová společnost s monopolem na vydávání bankovek. Roku 1819 byla založena Erste Österreichische Spar-Casse jako první spořitelna v Rakouském císařství. V následujících letech se počet spořitelen prudce zvyšoval. Zakládání akciových bank přišlo až během tzv. finanční revoluce v letech 1850–73. Roku 1855 Anselm Salomon von Rothschild založil k. k. Privilegierte Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe (c. k. Rakouský úvěrní ústav pro obchod a řemeslo), zkráceně Creditanstalt. Roku 1863 byla založena Allgemeine Österreichische Boden-Kredit-Anstalt, která financovala stavbu železnic a mimo jiné také poskytovala hypoteční úvěry.

Banky zakládaly a řídily akciové společnosti. Finanční alokace prostřednictvím burzy byla málo významná, protože v Rakousku byl nedostatek rizikového kapitálu, a navíc se investoři zdráhali investovat

v důsledku krachu Vídeňské burzy v roce 1873, který vedl ke světové hospodářské krizi.

V českých zemích byla roku 1823 založena *Schraňovací pokladnice pro hlavní město Prahu a pro Čechy*, pro niž se postupně vžil název *Spořitelna česká*. Na Moravě vznikaly pobočky *Erste Österreichische Spar-Casse*. První národnostně českou spořitelnou se stala v roce 1857 *Spořitelna města Plzně*. Ve druhé polovině padesátých let 19. století vznikaly družstevní záložny jako svépomocné spolky poskytující úvěry drobným rolníkům a živnostníkům. V Čechách se o jejich rozvoj zasazoval František Cyril Kampelík, podle jehož jména se pro „*raiffeisenky*“ v českých zemích začalo používat označení „*kampelický*“. První akciovou bankou, která otevřela pobočku v českých zemích, byla *Creditanstalt* v roce 1857. Během zakladatelského období bank v monarchii v šedesátých a sedmdesátých letech vzniklo v českých zemích mnoho dalších bank. Nejvýznamnější banka s výhradně českým kapitálem byla (až do roku 1945) *Živnostenská banka pro Čechy a Moravu* (*Gewerbe Bank für Böhmen und Mähren*), založená roku 1868. Zpočátku sloužila především jako ústředna záložen, ale později si vybudovala významné postavení v českém průmyslu. V době krize v letech 1873 až 1883 bylo založeno pouze 6 bank, zatímco 99 bankovních ústavů zkrachovalo.

Po roce 1848 vstoupila Evropa do nové fáze politického vývoje a spolu s tím se šířila i nová fáze průmyslové revoluce. Objevily se nové vynálezy a technologie, například telegraf. První telegrafní linka v Česku, z Vídně do Brna, byla zřízena roku 1846. Pro soukromou

korespondenci byl v českých zemích prvně použit roku 1850. Do začátku první světové války vzniklo na českém území 1700 telegrafních stanic.

Obecně rostla v ekonomice i ve společnosti role komunikace, a tím pádem také pošty. V roce 1850 byly vydány první poštovní známky v Rakousku. Roku 1860 vznikla možnost dobírky, rok na to expresní pošta, roku 1865 poštovné dle váhy zásilky, v roce 1869 korespondenční lístky. V polovině 19. století bylo v českých zemích 400 poštovních úřadů, na konci století již 2650.

Další technologickou novinkou, která měnila charakter průmyslové revoluce a také veřejný prostor, byla elektrická energie. Roku 1880 bylo elektrické osvětlení zavedeno v první továrně, v židlochovickém cukrovaru. Brzy následovala *Ringhofferka* a další provozy. Roku 1888 zavedli v Jindřichově Hradci veřejné elektrické osvětlení, jako v prvním českém městě. Rok předtím zde vznikla první obecní elektrárna. První velká elektrárna v Česku vznikla v pražských Holešovicích roku 1900. Do začátku první světové války elektřina zasahovala zhruba třetinu české populace.

Nová fáze rozvoje si vynutila i nové formy a kapacity finančnictví. Roku 1869 v Praze vznikla Živnostenská banka, která se stala hlavním centrem českého kapitálu. Roku 1871 byla založena pražská burza.

Stále důležitějším se stával chemický průmysl, mezníkem v jeho vývoji bylo zvláště založení Rakouského spolku pro chemickou a metalurgickou výrobu v Ústí nad Labem roku 1857.

S tím, jak se rozvíjela doprava a železnice, objevily se i nové příležitosti pro strojírenský průmysl: roku 1852 vznikla na pražském

Smíchově továrna *Ringhoffer*, která začala vyrábět železniční vagóny, nejprve nákladní, od roku 1863 i osobní. V 70. letech Ringhofferka začala vyrábět i městské tramvaje. Dalším významným podnikatelem byl Čeněk Daněk, který svou strojírnu v Praze založil roku 1854, zpočátku vyráběla zejména cukrovarnické stroje. V roce 1872 se spojila s *Breitbartovými podniky Breitfeld & Evans*. Rok předtím vznikla v Praze *První českomoravská továrna na stroje*, roku 1896 vynálezce Emil Kolben založil elektrotechnickou firmu *Kolben a spol.* Tyto čtyři podniky se nakonec spojily a vytvořily strojírenský gigant *ČKD*. Fúze skončily až roku 1927. Roku 1900 zde začala výroba lokomotiv.

Dva významné podniky se zrodily na Kladně, roku 1857 *Pražská železářská společnost*, v roce 1889 *Poldina hut'*, jejímž zakladatelem byl rakouský ocelářský magnát Karl Wittgenstein, otec slavného filozofa Ludwiga Wittgensteina a známého klavíristy Paula Wittgensteina. V Plzni založil v r. 1881 svůj závod podnikatel a vynálezce František Křižík. Roku 1884 podnik přestěhoval do Prahy. Sehrál významnou roli při šíření elektřiny v českých zemích. Roku 1889 Filip Porges a August Lederer založili v Brně *Královopolskou strojírnu Brünn-Königsfelder Maschinenfabrik Lederer & Porges*.

Na konci století začaly ve strojírenství hrát významnou úlohu automobily. Roku 1897 byl v Kopřivnické továrně na kočáry, založené roku 1853, vyroben první český automobil se spalovacím motorem značky President, o dva roky později mladoboleslavská továrna *Laurin a Klement* začala vyrábět motocykly *Slavia*, roku 1905 se i v Mladé Boleslavi přeorientovali na automobily. Do začátku války v českých zemích jezdilo 2500 automobilů a 4000 motocyklů.

Počátky letectví souvisejí se jménem Jana Kašpara, který roku 1910 uskutečnil v Pardubicích první let v letadle vlastní konstrukce.

Pokračoval masivní rozvoj železniční dopravy, stavěly se nové tratě. Zde se velmi úspěšně angažoval Vojtěch Lanna, příslušník známého podnikatelského rodu pocházejícího z Horního Rakouska.

Jan Kříženecký roku 1898 představil první kinematograf v českých zemích. Šlo však o ojedinělý experiment, filmový průmysl se začal rozvíjet až po první světové válce.

V 90. letech se přehlídkou českého průmyslu a podnikavosti se stala *Jubilejní zemská výstava* v roce 1891. Němečtí podnikatelé na ni neměli přístup. Podobné výstavy byly v 19. století velmi oblíbené a v Česku měly značnou tradici.

Jako příklad způsobu vzniku průmyslového gigantu si v krátkosti připomeňme historii plzeňské Škodovky. Roku 1859 byly hrabětem Arnoštem Valdštejnem založeny *Valdštejnské strojírny v Plzni*. Vznikly přeložením provozu pobočky *Štáhlavských železáren* ze Sedlce u Starého Plzně.

Když roku 1866 vypukla Prusko–Rakouská válka, byl Emil Škoda, jako příslušník nepřátelského státu, vyhoštěn z Pruska, kde se seznamoval s novinkami v oboru strojírenství a navrátil se zpět do Plzně. Jeho vlivný otec mu zajistil velmi lukrativní místo ve *Valdštejnských strojárnách* na pozici vrchního inženýra s platem 1500 zlatých ročně. Jeho otec MUDr. František Škoda byl ředitelem zemské zdravotní služby, členem první správní rady měšťanského pivovaru a poslancem říšského sněmu.

Emil Škoda chápal, že má-li se stát strojírna významným hráčem a obstát ve velké konkurenci musí se investovat nemalé prostředky do modernizace výroby a zavedení nových výrobních odvětví. Jelikož hrabě Valdštejn neměl do modernizace chuť a ostatně ani finance, prodal strojírny Emilu Škodovi. Kupní cena byla stanovena na 167 642 zlatých, z toho 120 000 v hotovosti a 47 642 v dodávkách pro Valdštejnův důl *Marie* v Liticích. Na koupi chtěl Emil Škoda použít peníze, které získal jako dědictví po zesnulé matce. Otec byl však rezolutně proti a pomohla až přímluva Emilova strýce Josefa, rovněž velmi vlivného a velmi odborně uznávaného lékaře, který žil ve Vídni. Ten také Emilovi značně pomohl tím, že mu sjednal bankovní účet, na kterém měl Emil Škoda k dispozici téměř milion zlatých! Koupi již tedy nic nebránilo a k podpisu smlouvy došlo 12. 6. 1896.

Aby to měl do strojíren opravdu velmi blízko, pronajal si pokoj v bytě, ze kterého bylo do areálu velmi dobře vidět. Tento podnájem v bytě rodiny Hahnenkammů, bohatých majitelů povoznictví v Plzni, se mu stal osudným, protože se zamiloval do jejich dcery Hermíny. Dvakrát rodiče marně žádal o její ruku, mladý inženýr se jim zdál pro dceru málo atraktivní partií, až teprve na potřetí to Emilovi vyšlo, a tak byla roku 1871 svatba. Hermína s sebou přinesla do manželství velmi tučné věno, 100 000 zlatých, které posloužilo ke stabilizaci podniku po krachu na vídeňské burze roku 1873 a následné hospodářské krizi. Po prarodičích své ženy získal také rozsáhlé pozemky v Plzni – Doudlevcích, na kterých mimo jiné postavil cihelnu, která vyráběla cihly se Škodovým jménem.

Na sklonku života už bylo Emilu Škodovi jasné, že době malých a středních rodinných firem zvoní hrana a na scénu přicházejí obří nadnárodní koncerny, za nimiž stojí i vlivné banky se svými financemi. I pod tíhou dluhů se rozhodl transformovat svou rodinnou firmu na akciovou společnost. A tak bylo 12. prosince 1899 vše podepsáno. Počáteční kapitál Škodovky byl odhadnut na 25 000 000 korun a Škodovi bylo přiznáno 55 % akcií. Ty zbylé připadly Kreditní bance a České eskomptní bance.

V roce 1900 po smrti Emila Škoda, zdědil většinový podíl ve firmě jeho syn Karel. Plzeňská Škodovka se krom výroby zbraní dále věnovala výrobě parních strojů, plynových motorů, vybavení pro doly, potravinářský průmysl a také získala věhlas při výrobě velkých a složitých odlitků pro lodní stavitelství. Za zmínku stojí například části potrubí pro elektrárnu pod Niagarskými vodopády mezi kanadskou provincií Ontario a USA, nebo zdymadla v Suezském průplavu. Od roku 1904 se ve Škodovce začaly vyrábět parní turbíny. Roku 1907 pak vznikl vlastní výzkumný ústav. První světová válka přinesla Škodovce značnou konjunkturu. Zbraně ze Škodovky, zvláště pak těžká děla a houfnice, se velmi osvědčily na všech frontách. Většina výroby válečných let se soustředila právě na zbraně.

Konec války a rozpad Rakouska – Uherska znamenal pro Škodovku obrovskou krizi. O zbraně nebyl zájem, rozpadly se tradiční trhy, zpřetrhaly dlouho pěstované obchodní styky. Aby Škodovka přežila, musela zásadně změnit svůj výrobní program. Finanční stabilitu zajistil až vstup nového investora – jedné z nejvýznamnějších evropských zbrojovek té doby, francouzského

koncernu *Schneider et Cie*. V této době již Škodovka nepatřila nikomu z rodu Škodů. Nové vedení urychleně hledalo mezery v nových trzích a snažilo se je zaplnit. Generálním ředitelem byl Karel Loevenstein.

Od roku 1920 začala Škodovka vyrábět parní lokomotivy, kterými se proslavila nejen v Československu, ale hlavně ve světě. Nejslavnější parní lokomotivou meziválečné výroby byla lokomotiva řady 387.0 známá spíše pod označením „*Mikádo*“. V letech 1926 – 1937 jich Škodovka vyrobila celkem 43 ks.

Od 15. prosince 1923 pak Škodovka začala označovat své výrobky novým ochranným symbolem – okřídleným šípem, který měl v letech 1924 – 1925 pět perutí na křídle, od roku 1926 dodnes má perutě pouze tři. Šíp symbolizuje rychlost, křídlo volnost a pokrok, oko v křídle odkazuje na přesnost výroby a kruh je pak symbolem jednoty, harmonie. Hodnota tohoto symbolu se dnes odhaduje na několik miliard korun.

Velmi podstatným rokem v historii Škodovky byl rok 1924, kdy vyhořela automobilka *Laurin & Klement* v Mladé Boleslavi. Automobilka sice dokázala obnovit výrobu, byla však ve velké finanční tísní. Z té jí pomohl až odprodej automobilky 27. června 1925 plzeňské Škodovce. Po tomto odkupu nesla dále automobilka jméno L&K – Škoda, později pouze Škoda. I po převzetí zůstal technickým ředitelem Václav Laurin. Výroba automobilů byla zachována, výroba jízdních kol a motocyklů nikoliv. Prvním automobilem, který nesl logo okřídleného šípů, byla *Škoda Hispano Suiza* vyráběná v letech 1926 až 1929 v Plzni. Tímto vozem jezdil

i první československý prezident T. G. Masaryk. Nejslavnějším vozidlem z plzeňské Škodovky však byla Škoda Popular, vyráběná v letech 1933 až 1946, kterých bylo vyrobeno celkem 19 542 ks.

V souvislosti s výše uvedenými změnami docházelo u nás i ke změnám v životní úrovni a tím i ke změnám ve stravovacích návycích obyvatel. Od začátku 19. stol. docházelo k přechodu na vyšší spotřebu pšenice a žita, které nahrazovaly oves a ječmen. Ovesné kaše byly nahrazovány různými druhy chleba, knedlíků placek, buchet apod. Spotřeba obilí se pohybovala okolo 200 kg na hlavu ročně. Brambory, kterými byl dříve krmen dobytek, se stávaly vyhledávanou a poměrně drahou pochoutkou. Ve 30. letech 19. stol. již ale byla jejich spotřeba okolo 70 kg na osobu. Spotřebu masa zvláště chudší a venkovské obyvatelé spíše omezovali. Podle druhů se spotřebovalo nejvíce masa hovězího, a to přes 50 %. Dále to bylo maso telecí, vepřové a skopové a teprve za nim drůbež. Vyšší vrstvy preferovaly v době biedermeieru (1815 až 1848) pečené kuře. Za luxus byla považována zvěřina a ryby. Velmi se zvýšila konzumace mléka a mléčných výrobků.

Na venkově se do začátku 19. stol. pila především pramenitá nebo studniční voda. Pouze o svátcích a zvláštních příležitostech se pil také alkohol. To se postupně začalo s vyšší kupní silou obyvatel a s rozšířením znalostí destilace měnit. Velkovýroba kořalek se rozjela v 30. až 50. letech a byla většinou v rukou pracovat výrazně levnější suroviny jako brambory, melasa nebo vyluhované řepné rízky.

Ve městech bylo opatření dostatku pitné, nezávadné vody častým a značným problémem. Vodu nahrazovaly ovocné mošty, šťávy víno

i pivo. Jeho výroba byla ale vázána na chladné zimní měsíce a nutnost včasného ledování.

Významným předělem v českém pivovarnictví bylo v roce 1842 založení Měšťanského pivovaru v Plzni (dnešního Prazdroje). Pivo bylo spodně kvašené, mělo velmi dobrou kvalitu a stalo se vzorem pro ostatní pivovary. Důležitým mezníkem bylo zrušení propinačního práva v roce 1869, které omezovalo zakládání nových pivovarů. Propinační, tedy výčepní právo bývalo výhradní právo „*v jistém určitém okršlku pivo vařiti a kořalku páliť i oboje prodávati*“. Spojeno s ním bylo i oprávnění vybírat poplatky za dovoz cizího piva a jiných alkoholických nápojů. V roce 1818 byla zahájena první samostatná výuka pivovarství na pražské technické škole. V Čechách bylo r. 1835 celkem 1087 pivovarů, které uvařily 868 530 sudů piva po 4 vědrech, tedy o objemu 226,36 litru. Roku 1846 se domáhali pražští sládci zřízení sladovnické školy, ale došlo jen k přednáškám na pražské polytechnice, kde působil slavný český chemik Karel Joseph Napoleon Balling, který vydal odborný spis „*Die Gährungschemie*“. Sladovnická škola vznikla v Praze až 15. ledna 1868. Založil ji Jan Michael Schary, majitel pivovarů Na Slovanech a U Virlů, v pivovaru U Virlů škola až do roku 1883 také sídlila. Pivovar stával ve Václavské ulici čp. 316. Jeho majitelem býval Jan Würle. V roce 1883 byla přejmenována na První veřejnou sladovnickou školu v Praze.

Od 30. let 19. stol. se prosazovala velkovýroba cukru z cukrové řepy, který výrazně snížila jeho cenu na trhu. Cukru byl náhle nadbytek a stal se významnou českou exportní komoditou.

Od poloviny 19. stol. se začal výrazně zlepšovat zdravotní stav obyvatel, a to nejen v českých zemích. Významně k tomu přispěl objev anestezie, která umožnila provádět bezbolestné operace a tím velmi významně přispěla k rozvoji chirurgie. Podíleli se na něm především dva američtí lékaři. Jedním byl zubař Horace Wells, který se 10. prosince 1844 přijel do Hartfordu ve státě Connecticut podívat na cestovní cirkus „profesora“ Gardnera Quincy Coltona, který předváděl rozjařenost způsobenou oxidem dusným, rajským plynem. Wells Coltonovi navrhl, aby vyzkoušel, zda by nešlo tímto plynem odstranit bolest při trhání zubů. Wellsovu kolegovi Johnu Riggsovi se za pomoci Coltona podařilo dobrovolníkovi vytrhnout bezbolestně stoličku. Druhým pak byl William Morton, který v *Massachusetts General Hospital* v Bostonu předvedl 16. října 1846 první veřejnou éterovou anestezii při operaci odstranění vrozeného povrchového nádoru pod levou dolní čelistí, kterou provedl John C. Warren.

Dalším významným krokem byl úspěšně zvládnutý boj se sepsí. Úspěch zaznamenal maďarský porodník Ignaz Semmelweis, který v květnu 1847 zavedl na vídeňské porodnické klinice důsledné mytí rukou personálu v chlorované vodě. Poté prudce klesla úmrtnost rodiček na horečku omladnic (puerperální sepse, způsobená průnikem streptokoku do rodidel). Významnou událostí v boji proti přenosným nemocem byl objev bakterií, který v r. 1861 učinil Louis Pasteur. Praktické využití tohoto objevu v antisepsi trvalo ještě 4 roky.

Začal růst počet obyvatel. České země měly v r. 1850 6,8 milionu obyvatel. Velká Praha s předměstími měla roku 1851 135 515

obyvatel a v r. 1857 již 167 585. tedy o 24 % více. Díky vznikajícímu průmyslu se rozvíjelo Kladensko, Plzeňsko i Ostravsko.

Z hlediska sociálního složení příslušníci církve a šlechty tvořili asi 1 % populace, úředníci dokonce pouhé 0,5 %. Sedláků bylo okolo 16 až 18 %, měšťanů 20 až 22 %, bezzemci, domkáři a dělníci tvořili 60 až 67 % společnosti.

Města byla rozdělena na královská a poddanská, rozlišovala se ale i podle výše soudních a cechovních poplatků a také podle fungování magistrátů.

V r.1846 bylo v Čechách evidováno 2 275 mužských šlechticů, na Moravě a ve Slezsku 1 100 (0,11 %). Byl to nejnižší podíl v habsburské monarchii. Šlechta se formálně rozdělovala na historickou a nobilitovanou nebo na aristokracii, finanční šlechtu a zchudlou šlechtu. I nobilitovaná (*povýšená do šlechtického stavu*) šlechta po získání inkolátu (*Inkolát zařazoval svého nositele mezi „zemskou šlechtu“ v zemích České koruny, kromě obojí Lužice, a v Rakousku*) a zápisu do zemských desek mohla zasedat na Českém sněmu. V polovině 19. stol. tvořila nobilitovaná šlechta polovinu všech v Čechách žijících šlechtických rodin. K nejbohatším rodům v Čechách podle počtu poddaných patřili hlubočtí Schwarzenbergové, Valdstein-Vartenberkové, Lobkovicové, Kinští, Trautmannsdorfové, Auespergové, Harrachové a Černínové.

Deskový a lenní majetek obsahoval v r. 1802 2232 panství a dvorů a skládal se ze 184 dominií, která vlastnil stát a nadace, 191 dominií vlastnila církev, 106 dominií města, 298 měšťané a 1453 panství a

dvorů patřilo 316 šlechticům, z nich 241 bylo panského stavu a ostatní bylo rytířstvo.

Ve 40. letech 19. stol. bylo v Čechách 4,473 milionu hektarů produktivní půdy, ze které 2,618 mil. ha bylo rustikálu, kde hospodařili rolníci, a 1,855 mil. ha dominikálu. Z dominikálu bylo 64 % využíváno ve vlastní režii, 26 % bylo přenecháno poddaným za poplatek nebo protislužbu a 10 % bylo rozparcelováno a propachtováno poddaným nebo měšťanům.

Do r. 1848 se česká i moravská venkovská společnost nacházela pod dozorem vrchnosti. Její úřady zajišťovaly mj. vedení pozemkových knih, kde byly zapsány poddanské nemovitosti a živnosti, a kde byly uvedeny i všechny související povinnosti a břemena. Vrchnostenský, tzn. patrimoniální úřad plnil také funkci první soudní instance. Kolem r. 1848 bylo v Čechách 868 patrimoniálních a 178 magistrátních, tedy městských, úřadů.

Naprostá většina obyvatel venkova žila do r. 1848 v postavení poddaných, což bylo právně i ekonomicky definováno v poddanských ústavách, urbariálních záznamech a v robotnických aboličních patentech. Základním vztahem k vrchnosti bylo vymezení způsobu užívání půdy. Podle *Všeobecného občanského zákoníku* z r. 1811 byl každý rolník pouze *užitkovým vlastníkem*. Za to byl povinen robotovat, nebo platit rentu nebo obojí. Zemědělci nebo rolníky bylo v r. 1837 2 300 000 lidí, což bylo asi 57 % všech obyvatel. Průměrně velká vesnice měla 200 až 250 obyvatel.

Vyšší vesnické vrstvy tvořili *sedláci*. V r. 1793 jich bylo na venkově 15,5 %, v r. 1846 již jen 10 %. V každé vesnici bylo většinou několik

velkých sedláků. Kteří vlastnili pozemky o velikosti jednoho lánu, tedy do 20 ha, zděný statek většinou na návsi, s výminkem, s čeledí a hlavním slovem v samosprávě vesnice. Říkalo se jim *celolánici*, menší sedláci s polnostmi 10 až 15 ha byli *pololánici*. Nižší vesnické vrstvy tvořili chalupníci zvaní *čtvrtlánici* se 2 až 5 ha a *domkáři*, později zvaní *baráčníci* s méně než 2 ha polností. Ostatní obyvatelé byli podruzi či bezzemci, čeled' neboli chasa a vesnická chudina.

Zrušení poddanství

Požadavky na zrušení poddanství a robotnické povinnosti se objevovaly již od osvícenských reforem Josefa II., za kterého byly dokonce na čas zrušeny, respektive převedeny na peněžní platby. Ke zrušení poddanství přispěl také fakt, že v polovině čtyřicátých let 19. století postihla rakouské císařství hospodářská krize, kterou ještě prohloubila neúroda brambor a obilí v letech 1845 až 1847, která např. v Haliči vyvolala povstání sedláků. To pochopitelně způsobilo všeobecnou nespokojenost obyvatel k režimu a vedlo k dalším protirobotním povstáním, která musela být na několika místech ukončena za pomoci vojenských sil. Proto byl 28. března 1848 vydán císařský patent o zrušení roboty k 31. březnu 1949. Definitivně rozhodnout ale musel říšský sněm.

Návrh na zrušení poddanství přednesl 24. července 1848 čtyřřadvacetiletý poslanec za slezský volební obvod Horní Benešov Hans Kudlich. Jednání o tomto návrhu, který se setkal s velkým

ohlasem, bylo zahájeno 8. srpna. Zásadním problémem se ukázala otázka odškodnění, přesněji řečeno, zda bude poddanství zrušeno za náhradu, nebo bez ní. Zasluhou českých liberálních poslanců byl 31. srpna většinou 174 hlasů proti 144 hlasům (36 poslanců se zdrželo hlasování) přijat zákon o zrušení feudálních břemen za náhradu. Zákon vyhlásil 7. září 1848 císař Ferdinand I. Dobrotivý. Ve sbírce zákonů a nařízení vyšel tento patent jako č. 112/1848 PGV.

Konečný text zákona o zrušení poddanství zněl takto:

My Ferdinand První, konstituční císař rakouský, král uherský a český toho jména Pátý, král lombardský a benátský, dalmatský, chorvatský, slavonský, haličský, lodomerský a ilyrský atd., jsme se na návrh naší ministerské rady a v dohodě s ústavodárným říšským sněmem rozhodli a nařizujeme:

Poddanství a poměr vrchnostenské ochrany jsou se všemi zákony upravujícími tyto poměry zrušeny.

Půda budiž zbavena břemen. Všechny rozdíly mezi dominikálními a rustikálními pozemky budou zrušeny.

Od nynějška se ruší všechny na poddanské půdě lpící břemena, služby a platy všeho druhu, jež vyplývaly z poddanského poměru, jakož i všechny naturální, pracovní či peněžité povinnosti pocházející z vrchního vlastnictví půdy, z práva pobírat desátek, z ochrany, fojtství, z vinohradního práva a panství nad vesnicemi, doposud odváděné z gruntů nebo osobami, včetně poplatků placených při postupování držebnosti za života držitelova nebo po jeho smrti.

Za některá z těchto zrušených břemen má se poskytnout náhrada, za některá nikoli.

Za práva a příjmy, vyplývající z osobního poddanství, z poměru ochrany, z vrchnostenského práva jurisdikce (soudnictví) a z panství nad vesnicemi se nemůže žádat žádné odškodnění, přičemž břemena z toho vyplývající mají pominout.

Za takové práce a naturální i peněžité dávky, které byl povinen poskytovat pánovi statku, desátku nebo fojtství držitel půdy jako takový, necht' je co nejdříve vyměřena mírná náhrada.

Právo brát dříví z lesů a pást dobytek, jakož i služebnosti mezi vrchnostmi a jejich dosavadními poddanými, necht' jsou zrušeny za náhradu, právo vesnických vrchností k požínaní i pletí a k pastvě, právě tak jako pasení na úhorech a strništích bez náhrady.

Komise, složená z poslanců všech zemí, vypracuje a předloží říšskému sněmu návrh zákona, který bude obsahovat ustanovení o výplatě vzájemných poplatků a povinností, vyplývajících z emfyteutických či jiných smluv o dělbě vlastnictví, o zrušitelnosti těch břemen na pozemcích, která by snad nebyla uvedena v § 3, o způsobu zrušení nebo úpravy práv uvedených v § 7, o míře a výšce náhrady, která se má poskytnout, a o zřízení fondu z prostředků té které země, z něhož by se prostřednictvím státu splatila náhrada vypočítaná pro každou zemi zvlášť, o otázce, má-li se za dávky a povinnosti zrušené podle §§ 2, 3 a 8 b, avšak neuvedené v §§ 5 a 6 dáti náhrada a v jaké výši.

Patrimoniální úřady mají prozatímně dále vést soudnictví a politickou správu na útraty státu až do zavedení zeměpanských úřadů.

Zásada náhrady za práce a naturální i peněžité dávky vyslovená v 6. článku nemá však vyloučit případné pozdější návrhy komise, zřízené podle článku 8., jimiž by se tato zásada mohla vysvětlit nebo omezit.

Bude též odstraněn nucený odběr piva a pálenky se závazky k němu příslušejícími. Provedením tohoto zákona jsou pověřeni naši ministři vnitra, spravedlnosti a financí.

Dáno v našem císařském hlavním a sídelním městě Vídni 7. září 1848, ve čtrnáctém roce našeho panování.

Ferdinand v. r.

Poddanství bylo zrušeno ve všech zemích západní části monarchie včetně všech práv vrchnosti nad poddanými. Byl odstraněn rozdíl mezi panskou a poddanskou půdou, všechnu půdu zbavoval břemen a zrušena byla poddanská břemena, tedy naturální a peněžité dávky. Jedním z nejzásadnějších problémů bylo stanovení hodnoty rustikálu a robotních povinností. Celková hodnota rustikálu (označení používané pro půdu, která nebyla spravována v přímé režii vrchnosti a byla rozdělena na jednotlivé statky – grunty – a dědičně pronajímaná sedlákům – gruntovníkům. Vlastníkem dominikálu i rustikálu byla šlechta) českých zemí byla odbornou komisí odhadnuta na 90 000 000 zlatých. Pro představu: roční plat vyššího úředníka 500 až 700 zlatých, učitele 130, dělníka 100 až 200 zlatých. Poddaní ovšem nemuseli zaplatit celou částku za své pozemky najednou, nýbrž měli možnost postupně si rozvrhnout splátky až na 20 let. Ze stanovené částky 90 milionů zlatých si jednu třetinu nárokoval stát a zbylé dvě třetiny přišly vrchnosti. Ovšem i do částky

určené přímo šlechtě zasáhl stát, a to zaplacením poloviny částky za poddané- Fakticky stát tedy přišel o 30 000 000 zlatých.

Zrušením poddanství došlo k poklesu počtu pracovních sil, což donutilo vlastníky půdy k nákupu technického vybavení, a to především ze zahraničí, např. secích strojů, mlátiček, řezaček apod., což zvyšovalo produktivitu práce. Zaváděl se střídavý způsob hospodaření, zvýšil se podíl ustájeného dobytka, zvětšovala se plocha technických plodin. Uplatňovala se umělá hnojiva. Rozvoji zemědělství pomohlo i zavedení cla na dovoz hospodářských strojů, což vedlo k zahájení výroby zemědělských strojů na našem území. Prvními výrobci byli např. František Wichterle zakladatel *První prostějovské továrny na hospodářské stroje* v Prostějově, František Melichar, který v r. 1881 začal v Brandýse nad Labem vyrábět secí stroje a který byl koncem 19. stol. největším výrobcem secích strojů v Evropě, nebo Jan Pracner a Rudolf Bächer zakladatelé *Roudnických strojíren a sléváren* v Roudnici nad Labem.

Jelikož většina půdy byla majetkem vrchnosti, bylo třeba ji nejprve spolu s robotními povinnostmi vykoupit. Jednalo se také o zásadní ovlivnění stavovských výsad šlechty a o celkovou transformaci venkovské společnosti. Byl to mezník oddělující absolutní systém od systému konstitucionálního, stavovskou společnost od společnosti občanské, agrární společnost od společnosti industriální.

21. listopadu 1848 byl 6. předsedou vlády jmenován Felix kníže Schwarzenberg, švagr Alfreda knížete Windischgrätze. Byl urputným zastáncem myšlenky na obnovení velmocenského postavení rakouské monarchie. Velmi se snažil zastavit demokratizační proces. Jeho

jméno je spojováno i s *Olomouckou punktací* (vyrovnáním) mezi Pruskem, Rakouskem a Ruskem, která byla uzavřena 29. listopadu 1850 v Olomouci, nebo s vyhlášením tzv. *silvestrovských patentů* z 31. prosince 1851, které byli legálními základy rakouského neoabsolutismu. Po vypuknutí povstání ve Vídni bylo jednání říšské rady v listopadu 1848 přeneseno do Kroměříže.

S blížícím se koncem událostmi nabitého roku 1848 se blížil i konec vlády v Čechách velmi oblíbeného císaře Ferdinanda I. Dobrotivého. V Čechách byl nazýván dobrotivým, ve Vídni asi správnějším *trotl*. Ferdinand byl od narození nemocný, zřejmě trpěl epilepsií, hydrocefalem, neurologickými problémy a poruchou řeči, pravděpodobně v důsledku genetické blízkosti rodičů, kteří byli bratranci prvního stupně, přičemž Ferdinandovi prarodiče byli vlastními sourozenci. Ferdinandův děd z otcovy strany Leopold II. byl totiž bratrem Ferdinandovy babičky z matčiny strany Marie Karolíny a jeho děd z matčiny strany Ferdinand I. Neapolsko-Sicilský byl bratrem jeho babičky z otcovy strany Marie Ludoviky Španělské.

Ferdinand fakticky téměř nevládl, neboť jeho otec František I. Rakouský před smrtí prakticky přenesl vládu na všemocného kancléře Klemense Wenzela knížete z Metternichu – Winneburgu. Jeho politická kariéra však skončila v r. 1848, kdy byl donucen v přestrojení prchnout z Vídne a uchýlil se do Anglie. Zbytek života pak prožil na svém krásném zámku Kynžvart a částečně i ve Vídni.

Ferdinand I. byl 2. prosince 1848 v Trůnním sále Arcibiskupského paláce donucen k abdikaci. Téhož dne se na dalších téměř 68 let ujal v Olomouci vlády jeho osmnáctiletý synovec František Josef I.

Franz Joseph Karl von Habsburg se narodil 18. srpna 1830 v 9.45 hodin ve Vídni jako syn Ferdinandova bratra arcivévody Františka Karla, mladšího syna císaře Františka I. a jeho ženy, bavorské princezny z rodu Wittelsbachů Žofie Federiky Dorotheey Vileminy Bavorské. Bylo mu přezdíváno Salzprinz („solný princ“), protože jeho matka před početím podstoupila léčbu v Bad Ischlu v Horních Rakousích v okrese Gmunden. Matka syna důsledně vychovávala jako příštího vládce Habsburské říše, který je vládcem z „*Boží milosti*“, odpovídá se pouze Bohu a svému svědomí, a který je od svých poddaných oddělen sice pomyslným, ale nepřekročitelným příkopem. Tato výchova Františka trvale poznamenala. Jeho největší – dá-li se říci zálibou – byla armáda. Do konce života hluboce uctíval maršála Václava Radeckého a miloval uniformy. K umění a k vědě měl poněkud chladný vztah. Po tom, co bylo 6. dubna 1848 veřejně oznámeno, že se František Josef stane novým českým místodržitelem, bylo toto jmenování „*přijato v celé zemi s jednohlasným plesáním, neboť opravňovalo k nejpěknějším nadějím*“. Poté, co národům monarchie oznamoval, že vstoupil do čela státu, se za jeho jménem neobjevila slova *konstituční císař*, ale ono staré z *Boží milosti*. Karel Havlíček Borovský to v *Národních novinách* okomentoval: „*v těchto důležitých listinách opět starý titul pozorujeme, což divu, že si na staré špatné časy vzpomínáme*“.

23. ledna 1849 vystoupil František Palacký s naprosto radikálním programem důsledné etnické federalizace, kdy přednesl návrh rozdělení rakouské monarchie podle etnického hlediska, což podle něj nejlépe odpovídalo principu rovného práva všech národností, na osm

zemí. K Čechám, Moravě a Slezsku řadil také uherské Slovensko. Setkal se ale se značným odporem, stáhl se z další debaty a 3. února 1849 z ústavního výboru odstoupil. Pro nás však je zajímavé nahlédnout do zápisu z tohoto jednání:

Palacký: „*Dosud mluvilo se jen v zájmu jednotlivých provincií; já chci nyní promluvit v zájmu celku. Rozdělení žádáno bylo z důvodů historických; dovolu mi, abych jako historik mluvil pro sjednocení.*

Světlem vládne síla, říkají jí duch světa. (Hlas: Ten už vzal smutný konec!) V historickém rozvoji naší doby vynořil se princip, který loňského roku zasáhl v dějiny Rakouska, je to rovné právo národností; do r. 1848 teoreticky i prakticky byl popírán. S touto zásadou vyslovena je emancipace Slovanův a Rumunů v Rakousku, ale ještě není provedena. Musíme ustrojiti Rakousko tak, aby národové rádi byli v Rakousku; to budiž nám myšlenkou vůdčí. Různé myšlenky zde pronesené mohou se uspokojiti tenkrát, vyhoví-li se dějinám a národopisu a naleznou-li se terminus konvenience, tedy uznají-li se národnostně historické skupiny zemí, a pak jako drobnější národní oddíly říšského kraje. Malou zemi není možná teď učiniti velkou. Kdo chtějí zůstatí sami, nechme jich samých, a těch pohromadě, kteří chtějí zůstatí pohromadě. Zde zvláště třeba zření obrátiti k novému vytváření záležitostí vyučovacích a soudnictví.

Navrhuji následující skupiny zemí: 1. země německo-rakouské, 2. české, 3. polské, 4. illyrské (zahrnující obyvatelstvo starověké Ilýrie (tzn. zhruba dnešní jižní a střední Dalmácie, Bosny, Černé Hory, Albánie a Epiru), 5. vlašské; pro země zde nezastoupené bylo by pak rozdělení: 6. v země jihoslovanské, 7. maďarské, 8. rumunské.

K prvním pak počítám Rakousy nad a pod Enží, Štýrsko, Korutany, Salcburk, německé Tyroly, Vorarlberk, pak německé části Čech, Moravy a Slezska; ke druhé české části Čech, Moravy, Slezska a uherské Slovensko; ke třetí Halič, Krakov, Bukovinu a uherské Rusíny při Karpatech; ke čtvrté Slavonsko, slovanskou část Štýrska, Korutan, Krajinu a Přímoří; k páté vlašskou část Tyrol, Lombardii a Benátky; k šesté Dalmácii, Charváty, Slavonii a Vojvodinu; k sedmé maďarské části Uher a Sedmihrad, k osmé rumunské a valašské části Sedmihrad, Uher a Bukoviny.

Nikterak nejsem proti rozdělení německých a českých částí Čech (Deutsch Böhmens und Czechiens); kdyby jen prakticky bylo možno, navrhol bych je. Cechy jsou kotlina, kotel však, aby nebyl zničen, nemůže se rozdělit. (Hlas: Ale přece zaplátovati.)

Podivil jsem se a dotklo se mne nemile, když Ziemiałkowski řekl, že národ Rusínů byl minulého roku vynalezen. Jsou to Malorusové, jejichžto žije v Rusku nad deset milionů. Nemluví nijakým žargonem polštiny, nýbrž nářečím ruským, které s Bulhary, Srby, Charváty a Slovinci náleží k jedné třídě slovanských jazyků, jako Poláci, Cechové, Vendové a Lužičtí Srbové ke druhé třídě náležejí. Rusíni jsou zvláštní národ, který teprve loňského roku byl emancipován, a to snad rozuměl Ziemiałkowski vynalezením. Tento národ dosud byl utiskován od vlády a od Polákův; nyní bohdá rozvine své značné schopnosti a bude dělati rychlé pokroky; bude míti účast v dobrodiní západoevropské vzdělanosti a bude v ruce rakouské vlády pákou proti rakouským nepřítelům, co má nekonečný dosah, uvážili se jejich působení na soukmenovce jejich v Rusku žijící. Také v Haliči říšské kraje poslouží k uspokojení všech kmenův“.

Palacký, F.: *Spisy drobné*, I., Praha 1898, s. 78–79.

Za pozornost stojí fakt, že Palacký navrhoval zařadit do první skupiny zemí Německo-rakouských také části Čech, Moravy a Slezska, kde byla výrazné zastoupení Němců – tedy tzv. Sudety, které později vydal Beneš Hitlerovi. Zařazoval tam i uherské Slovensko, tedy rozhodně nepočítal s jeho budoucím připojením k českým zemím.

Od počátku roku 1849 začala vláda chystat vlastní návrh ústavy, kterým by odstavila Říšský sněm. Na oktrojované ústavě pracoval ministr Franz Seraph von Stadion již od ledna 1849 a byla dohotovena 10. února. Šlo o velmi centralistickou konstituci, v níž zákonodárná moc náležela společně císaři a dvoukomorovému říšskému sněmu (horní komora volena zemskými sněmy, dolní komora volena přímo, ovšem s vysokým daňovým censem), výkonná moc pak patřila výhradně císaři, přičemž říšská rada jím jmenovaná měla jen poradní hlas.

Proti této, tzv. *Stadionově ústavě* ale vystoupil ultrakonzervativní český šlechtic a rakouský polní maršál kníže Alfréd Windischgrätz. Windischgrätz zároveň doporučil předsedovi vlády Felixi knížeti Schwarzenbergovi, aby se zbavil ideologických ministrů, přičemž výslovně zmiňoval Stadionu a Bacha. Oba na schůzi vlády 20. února 1849 nabídli demisi. Schwarzenberg ji ale nepřijal a za Stadionův návrh se postavil. 3. března 1849 pak finální znění návrhu ústavy schválila ministerská rada a následujícího dne ho podepsal císař František Josef I. Stadion a Bach ihned odjeli do Vídně, kde začala návrh ústavy potají kopírovat státní tiskárna.

6. března 1849 pak ministr Stadion dorazil do Kroměříže, večer si nechal předvolat skupinu poslanců, aby jim sdělil, že sněm bude rozpuštěn a že vláda předloží vlastní ústavu. Bach mezitím pobýval v Olomouci. Stadion tam za ním ještě v noci vyrazil, aby prozkoumal kompromisní návrh předložený poslanci, aby sněm rozpuštěn nebyl a vláda mu svůj návrh ústavy předložila ke schválení. K takové dohodě ale nakonec nedošlo. Říšský sněm pak byl uzavřen.

31. prosince 1851 vyhlásil František Josef I. dva patenty a jeden kabinetní list – již zmíněné tzv. *silvestrovské patenty*. Ty se staly právním základem rakouského neoabsolutismu. Jednalo se o zákony č. 2-4/1852 ř. z., jimiž zrušil *Stadionovu ústavu* z r. 1849. Ta byla nahrazena *Zásadami organického řízení korunních zemí Rakouského císařství*. Byl to vlastně pokus o obnovení absolutismu. Ze svobod získaných v r. 1848 zůstala jen rovnost občanů před zákonem, náboženská svoboda a zrušení poddanství. Byla výrazně omezena samospráva, která zůstala pouze v obcích, ale i zde museli radní přísahat věrnost císaři.

Výrazně se zvýšila moc katolické církve. František Josef I. zrušil patenty z 18. a 23. dubna 1850 *placetum regium* – *královský souhlas*, vydaný v r. 1781 Josefem II., podle něhož byla potřeba k publikování a provádění papežských nařízení panovnického svolení. V r. 1855 byl mezi Svatým stolcem a rakouskou vládou uzavřen *concordat*, kterým byla církev zbavena státního dohledu a v církevní správě byly všechny pravomoci vráceny biskupům. Církev ale také získala značný vliv na školství a rodinné právo, a to i v případech, kdy se nejednalo o katolíky. Toto těsné spojení absolutistického státu a katolické církve

přineslo v budoucnu mnoho problémů, a to i v Českých zemích. V r. 1854 byla redukována výuka češtiny ve školách, velmi výrazně byl potlačen český veřejný život, zesílil policejní dozor, a to i nad vědeckými institucemi (Muzeum).

Ve státní správě však došlo k několika pozitivním změnám. Přes veškerou kritiku ústavy je třeba říci, že IV. oddělení říšské ústavy ze dne 4. března 1849 v § 33 obsahovalo pět zásad, na nichž měl být vybudován první obecní zákon v habsburské monarchii a které byly císařem zaručeny jako základní práva svobodné obce.

Byly to tyto zásady:

- a) Volení zastupitelů obce.
- b) Přijímání nových údů (občanů) do spolku obecního.
- c) Samostatné řízení obecních záležitostí.
- d) Uveřejňování výsledků obecního hospodaření;
- e) Veřejná jednání obecních zastupitelů.

17. března 1849 byl přijat prozatímní obecní zákon č. 170 říšského zákoníku, ve kterém se objevila zásada, že „*základem svobodného státu je svobodná obec*“. Zákon rozlišoval obce místní, okresní a krajské a také přirozenou či přenesenou působnost místních obcí. Nařízení č. 89/1854 pak uvádělo příslušnost obcí k okresům, krajům a soudům.

Po několika pokusech se v 60. letech ustálil systém státní správy, kde nejnižší, základní jednotkou byla *obec*, nad ní byl *politický okres*, v jehož čele stál okresní *hejtman*. Politický okres se skládal z několika menších *soudních okresů*. Nejvyššími zemskými orgány byla místodržitelství (u nás v Praze a Brně), která byla v r. 1850 vytvořena po guberniích, fungujících v letech 1763 až 1849. Nad nimi bylo

ministerstvo vnitra. Místodržitelství existovala až do zániku monarchie, ale systém okresů vydržel až do r. 1950.

Zákonem z 26. března 1850 byly v 57 hlavních obchodních a průmyslových centrech rakouské monarchie zřízeny obchodní a živnostenské komory, *ve kterých se mohli sdružovat stále početnější podnikatelé*. V českých zemích vznikly komory v Praze, Liberci, Plzni, Chebu, Českých Budějovicích, Brně, Olomouci a Opavě. Hned po jejich založení se ozývaly z obchodních komor hlasy po vydání živnostenského řádu, v němž by byla kodifikována svoboda živností. Osnova živnostenského řádu, přepracovaná podle návrhů ministra financí Karla Ludwiga von Brucka, byla uzákoněna jako živnostenský řád patentem z 20. prosince 1859 č. 227/1859 ř. z., s působností od 1. května 1860.

K důležitým změnám došlo v rakouském školství, a to zásluhou ministra kultu a vyučování Leopolda Lva Thun-Hohenstein. Zreformoval střední školství a univerzitní studium, které bylo do té doby degradováno jen na výchovu státních úředníků. Důraz kladl především na vědecký charakter studia a na vědeckou práci vysokoškolských profesorů. Podle německého vzoru, povolával do Rakouska profesory z Pruska a z celého Německa. Jeho velmi záslužným činem bylo založení českých reálných škol-*realschule*, kde se však zprvu vyučovala většina předmětů německy.

Po zrušení poddanství v r. 1848 se začal radikálně měnit i český venkov.

Když počátkem 50. let 19. stol. pocítil František Josef touhu se oženit, jeho matka mu zorganizovala tajná setkání s potencionálními

nevěstami. V létě 1853 pozvala do Bad Ischlu pod záminkou císařových 23. narozenin svou sestru Ludoviku Bavorskou, s dětmi. Tehdy se do sebe spontánně František Josef s Alžbětou Amálií zamilovali. K zasnubám dostali mladí jako dar *Císařskou vilu* v Bad Ischlu. Svatba proběhla v pondělí 24. dubna 1854 v 19. hodin večer v augustiánském kostele ve Vídni. Vedle mnoha, i peněžních, darů dostala nevěsta i 12 tisíc dukátů jako „*dar svatebního rána*“, který se podle tradice nevěstě vyplácel za ztracené panenství. K císařské hymně byla dokonce připsána sloka opěvující nevěstin půvab, protože byla pokládána za nejkrásnější ženu Evropy, která končila slovy: „*Bože rač rozkvět nový habsburskému domu dát, Františkovi Josefovi, Alžbětě rač požehnat!*“ Manželství však nakonec nebylo zcela šťastné. Setkaly a narazily do sebe dvě velmi silné povahy. Císařovna se odmítala podrobovat strohému ceremoniálu a velmi jí vadilo i zasahování její tchyně do jejího života. Po narození následníka trůnu Rudolfa 21. srpna 1858, považovala svůj úkol u dvora za skončený a manželé se dále odcizovali.

31. prosince 1851 byly vydány tzv. *Silvestrovské patenty*, které se staly legálními základy rakouského neoabsolutismu. Jednalo se o soubory dvou patentů a jednoho kabinetního listu (zákony č. 2–4/1852 ř. z.), jimiž František Josef I. odvolával oktrojovanou ústavu (březnovou ústavu) z roku 1849. Zavedena byla ústava nová–*Zásady organického řízení korunních zemích Rakouského císařství*. Bylo také, mimo jiné, potvrzeno zrušení roboty ze 7. září 1848. Silvestrovské patenty stvrzovaly občanskou rovnost před zákonem, zrušení poddanství, ochranu náboženství a stanovovaly politickosprávní

strukturu monarchie. V Rakouském císařství (Habsburské monarchii) nastolily tzv. Bachovský absolutismus. Císařem byl sice František Josef I., absolutisticky vládl Alexander Bach. Bachovský absolutismus se lišil od Metternichovského absolutismu. Oba dva sice uplatňovaly cenzuru a organizovaly tajnou policii, ale za Bacha alespoň fungovalo kapitalistické hospodářství, neexistovala cla a bylo možné liberálně hospodařit. Bach měl také dohled nad výkupem z roboty a vybudoval státní správu, tedy kraje, okresy a obce.

Krymská válka

5. dubna 1852 nečekaně na mrtvici zemřel rakouský ministerský předseda a současně i ministr zahraničí Felix Schwarzenberg a vedení zahraniční politiky převzal rakouský velvyslanec ve Velké Británii Karel Ferdinand hrabě z Buol-Schauensteinu. Již následujícího roku ve východní Evropě vypukl zdánlivě lokální konflikt, který však přerostl v evropskou válku.

Krymská válka byla původně konfliktem mezi Ruským impériem a Osmanskou říší. Rusům vadilo, jak muslimští Turci zacházejí s křesťany na svých balkánských územích, chtěli získat přístup ke svatým místům v Palestině a chtěli přístup svých válečných lodí z Černého do Středozemního moře přes Bospor a Dardanely. V únoru 1853 předložil ruský ministr vojenského námořnictva admirál Alexandr Sergejevič Menšikov ultimátum, požadující, aby sultán Abdúlmecid I. předal svrchovanost nad pravoslavnými

obyvateli Osmanské říše carovi. Na radu Napoleona III. se Abdülmecid I. zprvu pokoušel vyřešit spor s Ruskem mírovou cestou. Svolal proto v roce 1853 kongres do Vídně, kde se ale nevyřešilo téměř nic. Jediné, co se ukázalo, bylo, že Osmanská říše měla mít ve válce podporu Francie a pravděpodobně také Velké Británie, protože její ministerský předseda George Hamilton-Gordon z osobních důvodů odmítl stvrdit s Ruskem spojení. Krymská válka vypukla v červenci 1853 obsazením Moldavska a Valašska v jižním Rumunsku ruskými vojsky. Abdülmecid I. kvůli přímému ohrožení Istanbulu požádal francouzského císaře a britského premiéra o pomoc. Oba mu vyhověli, neboť i pro ně byla děsivá vize, že by úžina Bosporu a Dardanely padla do carových rukou a že by bylo Rusko posíleno územími rozpadající se Osmanské říše. Francouzi byli motivováni i náboženskými a obchodními neshodami s Rusy. Proti ruské expanzi vystoupila na turecké straně Velká Británie, Francie a Sardinsko, nepřátelský postoj zaujalo i Prusko a Rakousko. Ruská početní převaha byla vyvážena moderní spojeneckou výzbrojí. Válka se pak postupně přenesla na ruské území. 20. září 1854 porazili spojenci Rusy v bitvě u krymské řeky Almy. V září 1855 po 349 dnech obléhání padl Sevastopol, dlouho se hrálo i o to, zda do války na straně koalice nevstoupí také Rakousko. Ještě v září 1855 bylo vyčerpané Rusko nuceno požádat o uzavření míru mezi Ruskem a koalicí, kterou tvořily Osmanská říše, Spojené království, Francie a Království Sardinie, ke kterému došlo Pařížským mírem, uzavřeným na pařížském kongresu 30. března 1856. Na jednáních bylo prostřednictvím svého delegáta přítomno i Prusko. Výsledkem bylo,

že Rusové se v ní vzdali města Karsu a území Budžaku, které připadly Osmanské říši a Moldávii. Anglie, Francie, Sardynie a Osmanská říše opustily všechna ruská města a přístavy obsazené spojeneckými vojsky (Sevastopol, Balaklava, Kamiš, Jevpatorija). Ruský car a sultán museli uznat neutralitu Černého moře.

Počet obětí Krymské války se odhaduje na 638 000, z toho 474 000 Rusů, 95 000 Francouzů, 45 000 Turků, 22 000 Britů a 2 000 Piemontánů. Většina padlých však nezemřela v boji, ale v důsledku úrazů a nemocí, především cholery a tyfu a také rozpadem zásobování.

Italské války za nezávislost a vznik Italského království

V první italské válce za svou nezávislost mezi Rakouským císařstvím a Sardinským královstvím, podporovaným italskými nacionalisty z hnutí *Risorgimento* (z italského *ri* – znovu a *sorgere* – vznikat či pramenit), která byla vedena v severní Itálii od března 1848 do března 1849, zvítězilo Rakousko s vojsky vedenými maršálem Josefem Václavem Radeckým z Radče ve dvou důležitých bitvách. Nejprve 25. července 1848 v bitvě u Custozy nedaleko Verony a podruhé 23. března 1849, když rakouská vojska opět pod vedením maršála Radeckého porazila u Novary v oblasti Piemont vojska Sardinského království, jež usilovalo sjednocení Itálie.

František Josef I. si již uvědomoval, že pokud má Rakousko dále prosperovat, bude třeba provést rozsáhlé změny. 25. dubna 1859 mu arcivévoda Rainer Ferdinand Habsbursko-Lotrinský předložil zprávu o stavu monarchie. Režim šel finančně ke konci, aristokracie projevovala nespokojenost, objevovaly se národnostní požadavky.

Království Sardinsko-Piemontské o sjednocení Itálie nepřestalo usilovat, a tak se spojilo s Francií. Spojenectví nebylo nijak pevné, platilo jen, když Rakousko napadne Piemont. Rakušané předali Piemontu ultimátum, aby odzbrojil. Piemont odmítl a vstoupil do války a na pomoc mu přišla Francie. Předpokládalo se, že nad rakouskými vojsky převezme kontrolu šéf Radeckého štábu polní maršál Heinrich Hermann Josef von Hess, ale císařův hofmistr hrabě Karl Ludwig von Grünne prosadil neschopného maďarského šlechtice a rakouského guvernéra Lombardie a Benátska polního maršála

hraběte Ference Gyulaye de Marosnémeti es Mádaska. Armáda Piemontu nebyla nijak silná a Francouzi se museli dopravovat přes Alpy. Bohužel Gyulay nevyužil své převahy a výhodnost terénu, aby zničil armádu Piemontu, než přijdou Francouzi. U severoitalského města Magenty byli 4. června 1859 Rakušané vedení polním maršálem Ferencem Gyulayem poraženi Francouzsko-sardinskými vojsky.

V té chvíli převzal František Josef I. velení, ale tragicky selhal. 24. června 1859 proběhla u Solferina rozhodující bitva Druhé italské války za nezávislost mezi vojsky Rakouska a francouzsko-sardinskými vojsky. Na straně rakouského císařství se jí účastnilo 126 tisíc mužů, spojená francouzsko-sardinská vojska měla 115 tisíc mužů. Bitva trvala 15 hodin. Rakousko prohrálo a císař Napoleon III. nabídl Františku Josefu I. příměří. To bylo uzavřeno 8. července 1859 v městečku Villafranca di Verona v Benátsku. Rakousko přišlo o Lombardii jednu z nejbohatších provincií Rakouska s významným městem Milánem a císařova představa o rakouské středoevropské moci se začala rozplývat. Porážka způsobila i pád Bachova absolutismu.

Nebylo však dosaženo všech územních cílů. Benátsko bylo ponecháno Rakousku, Francouzi získali Savojsko a Nizzu, dříve součást Sardinského království, Viktoru Emanuelovi II. připadla Lombardie. Po revoluci na území papežského státu 1860 přešly pod sardinskou nadvládu další státy – Parma, Modena, Toskánsko a Romagna, kde o připojení rozhodl plebiscit. Roku 1860 vypuklo rolnické povstání proti Bourbonům v Království obojí Sicílie.

S vědomím Viktora Emanuela jej přijel podpořit Garibaldi se svými dobrovolníky, šlo o tzv. „tažení tisícovky“). Ovládl Sicílii a jižní Itálii s Neapolí. Camilio Benso hrabě Cavour ho přesvědčil, aby se tato území připojila k Sardinskému království a aby Garibaldi předal moc Viktoru Emanuelovi II. A tak bylo roku 1861 vyhlášeno Italské království jako konstituční monarchie, s hlavním městem Turínem.

Roku 1866 Itálie, coby spojenec Pruska, využila porážky Rakouska v Prusko-Rakouské válce a připojila Vídeňským mírem Benátsko. Roku 1870 byla Francie, dosavadní ochránce papežského státu, poražena Pruskem a k Itálii byl připojen i papežský církevní stát a roku 1871 se hlavním městem Italského království stal, po Turínu a Florencii, Řím. Italští nacionalisté chtěli, zatím neúspěšně, připojit ještě Terst, Dalmácii, Savojsko a Nizzu. Sjednocení Itálie však nepřijal papež. Tomu zůstal jen Vatikán o velikosti pouhého 0,4 ha. Prohlásil se za Vatikánského zajatce a na protest Vatikán neopouštěl. Papežové ještě dlouho doufali v obnovení církevního státu. K ukončení sporu s italským státem došlo až v roce 1929 podepsáním Lateránských smluv. Ty potvrzovaly suverenitu Vatikánu a malých exteritoriálních území, tedy několika bazilik a paláce v Castel Gandolfu. Papež se však definitivně vzdal nároků na původní území a uznal Řím za hlavní město Italského království.

Rakousko po r. 1860

Rakousko bylo po válce zdecimováno i ekonomicky, a to nejen vojenskými výdaji, ale i obrovskými finančními podvody některých státních úředníků. V únoru 1860 byl zatčen ředitel vojenské administrace polní podmaršál August Friedrich Eynatten, který pak 7. března 1860 spáchal sebevraždu. Začátkem března 1860 byl za finanční podvody zatčen ředitel největší rakouské banky Credit-Anstalt Franz Richter, který se v r. 1810 narodil v Bochově u Karlových Varů a zemřel ve vězení 3. ledna 1861.

Italské prohry, postupující mezinárodní izolace Rakouska a katastrofální stav státní pokladny donutily Františka Josefa I. k tomu, že 15. července 1859 vydal císařský manifest, kterým ohlašoval první ústupky z pozic absolutismu, a 23. srpna 1859 odvolal Alexandera Bacha a na jeho místo ministra vnitra nastoupil polský hrabě Agenor Romuald Goluchowski. Odvoláni byli i předseda nejvyššího policejního úřadu Johann Kempen von Fichtenstamm a v říjnu i generální adjutant císaře Karl Grünne. 13. prosince jmenoval František Josef I. do funkce státního ministra prezidenta vrchního zemského soudu ve Vídni hraběte Antona rytíře von Schmerlinga. Ten považoval zavedení parlamentního systému v monarchii za nutnost, ale stejně jako císař věřil především v hlavní roli státu a ve vojenskou moc.

Státní dluh činil neuvěřitelné dvě miliardy a 265 milionů zlatých a rozpočet na rok 1860 předpokládal ztrátu dalších 280 milionů zlatých. Protože odpovědnost za katastrofální stav financí dopadal i na

Františka Josefa I. musel se zavázat, že všechna závažná finanční rozhodnutí bude provádět jen se souhlasem Říšské rady. Ta vznikla jako říšský sněm na základě tzv. Pillersdorfovy ústavy z 25. dubna 1848 (*Verfassungsurkunde des österreichischen Kaiserstaates*, zákon č. 49/1848 PGS). Poslanci říšského sněmu byli zvoleni ve volbách v červnu 1848. František Josef I. se rozhodl tento sněm rozšířit a učinil z něj Říšskou radu, do které bylo vedle stálých členů 29. dubna 1860 jmenováno 38 zástupců jednotlivých zemí. Převážně šlo o příslušníky aristokracie, doplněné osmi podnikateli. Za české země to byli:

- Jindřich Jaroslav hrabě von Clam-Martinic.
- Albert František hrabě von Nostic-Rieneck.
- Majitel liberecké továrny na jemná sukna Anton Gustav Trenkler.
- Moravský hrabě Georg von Stockau.
- Brněnský podnikatel Phillip Wilhelm von Schöller.
- Zástupce opavského starosty Franz von Hein.

Nikdo z těchto „českých“ zástupců nebyl české národnosti a nikdo tam neprosazoval zájmy českého národa. Na rozdíl od zájmů uherských. Jejich požadavky se po prohrané maďarské národní revoluci z r. 1849 začaly stupňovat a již 21. června 1859 přislíbil František Josef I. uherskému primasovi a ostrihomskému arcibiskupovi Jánú Krstitelovi Scitovszkému, že hodlá Maďarům udělat určité ústupky.

Je však třeba uznat, že maďarští zástupci v Říšské radě přišli již na první zasedání přípravné rady s uceleným politickým programem, ve kterém se snažili řešit nejen vlastní zájmy, ale i celkové uspořádání

monarchie na nových základech. Jejich hlavním mluvčím byl hrabě Antal Szécsen, který nepožadoval absolutní samostatnost Uher, ale volal pouze po větší samostatnosti Uher v rámci Rakouska. Spojence získal v hraběti Jindřichu Jaroslavu Clam-Martinicovi, který ve Vídni založil deník *Das Vaterland* (Vlast). Za novinami stáli takové osobnosti, jako předlitavský konzervativní politik hrabě Egbert Belcredi, významný moravský politik, velkostatkář a průmyslník Hugo Karel Eduard Salm Reifferscheidt-Raitz, K. Walkenstein a další aristokraté. Szécsen i Clam-Martinic požadovali odstranění centralistického řízení státu a žádali zavedení zemského zřízení se zemskými sněmy, které neměly být podřízenými říšské radě.

Situace zemí Koruny české nebyla specifikována. Panovník na podzim 1860 vydal *Císařský diplom ze 20. října k uspořádání vnitřních státoprávních poměrů v monarchii* (tzv. *Říjnový diplom - Oktoberdiplom*), kterým fakticky oznámil konec absolutismu v Rakouském císařství. Slíbil v něm rozšířit politický systém dynastické moci o nové instituce – o volené zemské sněmy a o celoříšský parlament, do něhož by jednotlivé země delegovaly vždy část svých poslanců. Ponechal si rozhodující moc, ale snažil se spojit jednotu říše s historickými právy jednotlivých zemí. Základem státu byly zemské sněmy, které měly základní zákonodárnou kompetenci. Říšská rada měla mít pouze jednu komoru složenou ze členů dědičných, doživotně jmenovaných a nepřímo volených zemských sněmů. Rámcově bylo určeno postavení uherských a neuherských zemí. Diplom připravoval cestu k budoucímu dualistickému uspořádání státu a byl jednoznačným ziskem maďarské politiky. Diplom koncipoval pod velkým časovým

tlakem hrabě Antal Széczen, což se projevilo nejednoznačnými formulacemi a byla tak možná jak autonomistická, tak centralistická interpretace dokumentu.

O několik měsíců později byl panovníkův záměr, jež byl vynucen vojenským, finančním, hospodářským i mravním debaklem absolutismu, v paragrafovaném znění vtělen do takzvané Schmerlingovy ústavy. Absolutismus v Rakousku definitivně padl. Začala éra „*krotkého parlamentarismu.* „

Společně s diplomem, byl 20. října 1860 vydán manifest *K mým národům* a tucet vlastnoručních císařských listů různým státním činitelům, v nichž se částečně uskutečňovala některá opatření. Diplom měl hlavně uklidnit nebezpečné napětí v Uhersku. Podstatná část textu diplomu vypadal takto:

I.

Právo zákony dávat, je měniti a rušiti vykonáváno bude od Nás a od Našich nástupcův jedině společně se sněmy zemskými řádně shromážděnými, a vedle případnosti s radou říšskou, do kteréž budou sněmové posílati jistý počet úduv, kterýž My ustanovíme.

II.

Všeliké věci zákonodárství se týkající, ježto se vztahují ku právům, povinnostem a záležitostem, kteréž mají veškerá království a země Naše společně, jmenovitě věci zákonodární, týkající se mince, peněz a úvěru, cla a obchodu, též pravidel bankovníctví cedulního, jakož i věci zákonodárské, týkající se pravidel poštovníctví, telegrafů a železnic; rovněž i způsobu i spořádání povinnosti vojenské mají se budoucně v radě říšské a s radou

říšskou vyjednávati a pomocí její vedle zřízení vyřizovati, jakož se jediné s přivolením rady říšské mají nové daně a dávky uváděti, daně a poplatky již zavedené, zvláště cena soli zvyšovat a dle Našeho rozhodnutí, jehož datum 17. července 1860, nové výpůjčky činiti, nynější dluhy státní konvertovati a nemovitě jmění státní prodávati, zjinačovati aneb zavazovati; konečně se mají pomocí rady říšské rozpočty vydání státních na rok příští zkoušeti a na jisto postavovati a taktéž závěry počtů státních a výsledky ročního hospodaření s financemi zkoumati.

III.

Všeliké jiné věci zákonodárství se týkající, které v punktech výše položených nejsou jmenovány, vyřizovány budou dle zřízení ve sněmích zemských, a to v královstvích a zemích ke koruně uherské příslušných dle předešlého jich zřízení, v našich ostatních královstvích a zemích ale dle jich řádů zemských. Poněvadž ale v našich zemích, kteréž nenáležejí ke koruně uherské od dávných let i takové věci, zákonodárství se týkající, o nichž jednati nepřisluší výhradně radě říšské, společně se vyjednávaly, tedy sobě zůstavujeme, že dáme také věci takové dle zřízení vyjednávati pomocí rady říšské, do níž se radové říšští z těchto zemí přivezmou.

Věci, o nichž jednati nepřisluší výhradně radě říšské, budou se moci společně vyjednávati také tehda, když by si toho ten, který sněm zemský žádal a návrh v příčině toho učinil.

IV.

Tento diplom císařský budiž neprodleně v archivech zemských království a zemí Našich schován a časem svým vložen v zákony zemské, v textu autentickém i v jazycích zemských. Nástupcové naši mají týž diplom hned, když nastoupí na trůn, týmž způsobem podpisem svým

opatřiti a jednomu každému království i jedné každé zemi jej vydati, kdežto se pak vloží v zákony zemské. Tomu na svědomí jsme se v tomto diplomě podepsali, pečet' Naši císařskou k němu přitisknouti dali a poručili, aby byl v Našem archivu domovním, dvorském a státním uložen a chován.

Následujícího dne po vydání diplomu se ovšem císař nechal slyšet, že „*sice dostaneme trochu parlamentního života, ale moc zůstane v mých rukách a všechno je dobře uzpůsobeno rakouským poměrům*“.

26. února 1861 předložil státní ministr Anton von Schmerling výše zmíněnou oktrojovanou, tzv. únorovou neboli Schmerlingovu ústavu. Rakousko se stalo konstituční monarchií. Ústavu Schmerling nevytvořil sám, i když je po něm pojmenována. Nebyl toho schopen. Vypracoval ji ministerský rada Hans von Perthaler s pomocí ministra politické správy Josefa Lassera von Zolheim a dvorního rady Kajetana Mayera von Mayrau. Byla to již třetí oktrojovaná ústava. Zajímavostí je, že nebyla publikována ve formě jednoho dokumentu, jak jsme dnes zvyklí, ale její jednotlivá ustanovení byla publikována ve formě patentu, tedy byla tzv. pololegální, skládala se ze tří patentů č. 20-22/1861 ř. z., s platností pro celou monarchii. Nezakotvovala občanská práva, neznala odpovědnost ministrů, ochranu národnostních práv ani poslaneckou imunitu. Zákonodárná moc byla svěřena říšské radě skládající se ze dvou komor: První byla *Panské sněmovna*, kde zasedali plnoletí nevolení arcivévodové, církevní hodnostáři s knížecím titulem, dědiční členové šlechtických rodů a císařem doživotně jmenovaní poslanci. Druhou komoru – *Poslaneckou sněmovnu* tvořili delegáti zemských sněmů. Užší říšská rada měla 203 poslanců, z nichž 82 zastupovalo České země, z toho

54 Čechy, 22 Moravu a 6 Slezsko. Širší říšskou radu tvořili všichni zástupci včetně Uherska, tedy 343 poslanců. Na úrovni jednotlivých zemí vzniklo 15 zemských sněmů, které měly zákonodárnou pravomoc v oblasti zemědělství, veřejných prací, dobročinnosti, zemských rozpočtů a provádění říšských zákonů zemskými zákony v oblasti školství, církve a obcí. V čele orgánů zemské samosprávy stál zemský maršálek, v Čechách a na Moravě to byl zemský hejtmán.

Poslanci byli voleni na základě kuriálního systému. Došlo k vytvoření čtyř kurií (velkostatkářské, obchodních komor, měst, venkovských obcí), volební právo získal každý, kdo platil minimálně 10 zlatých přímých daní ročně, a váha hlasu v kurii byla úměrná daňové zátěži voliče.

Prusko rakouská válka a sjednocení Německa

23. září 1862 byl ministerským předsedou Pruska jmenován konzervativní politik Otto Eduard Leopold von Bismarck. Jeho snahou bylo vytvořit sjednocené Německo. Již od r. 1740 bylo možné zaznamenat soupeření habsburské a hohenzollernské dynastie o rozhodující vliv v Německu. Zpočátku měli převahu Habsburkové díky titulu římskoněmeckých císařů a po napoleonském intermezzu díky předsednictví Německého spolku.

V pondělí 1. února 1864 začala pruským vpádem do Šlesvicka Dánsko německá válka, kdy spolu s Německem útočilo i Rakousko, jako člen Německého spolku. Společnou válečnou výpravou odhaly

dánskému království dvě vévodství, Šlesvik a Holštýn, a držely je ve své správě. Avšak již v létě r. 1865 vznikly mezi Rakouskem a Pruskem ohledně správy obou labských vévodství vážné rozdíly. Při schůzce obou panovníků, císaře Františka Josefa I. a krále Viléma I. v Bad Gastein jihovýchodně od rakouského Kaprunu byla docílena shoda – tzv. *Gasteinská smlouva* nebo též *konvence* o tom, že se správa obou vévodství rozdělí. Rakousko bude spravovat Holštýn a Prusko Šlesvik, o definitivní budoucnosti obou těchto nedílných zemí bude rozhodnuto později ve shodě a dorozumění obou mocností.

Společná správa Šlesvicka-Holštýnska ovšem vedla ke vzrůstu napětí mezi Rakouskem a Pruskem. Z Bismarckova podnětu proto v roce 1866 vypukla prusko-rakouská válka. 3. července 1866 se severozápadně od městské fortifikace Hradec Králové, v rozsáhlé lokalitě mezi Labem a vesnicemi Hořiněves, Benátky, Sadová, Mokrovousy a Dolní Přím odehrála bitva prusko-rakouské války známá pod názvem *U Hradce Králové*, nebo *U Sadové*. Pruská armáda o 220 tisících mužích, v čele s králem Vilémem I. a náčelníkem generálního štábu generálem pěchoty Helmutem Karlem Bernhardem von Moltkem zde drtivě porazila jen o málo menší rakousko-saskou armádu pod velením polního zbrojmistra a vojevůdce maďarského původu Ludwiga Arthura rytíře Benedek von Felsö-Eör. Stalo se tak zejména v důsledku zastaralé nejen vojenské výzbroje ale i taktiky Rakouska. Prusové Rakušany také zaskočili využitím nově budované železnice k rychlému shromáždění svých vojenských sil v Čechách. Střetnutí se stalo rozhodujícím faktorem prusko-rakouské války, v jeho důsledku přišlo Rakousko o své

dosavadní čelné postavení v Německu i v severní Itálii a současně muselo čelit stupňujícím se požadavkům obyvatel jednotlivých částí říše.

28. července bylo uzavřeno v Mikulově čtyřtýdenní příměří začínající 2. srpna a v noci z 22. na 23. srpna 1866 byla v Praze v hotelu *Blauer Stern-Modrá hvězda* na Příkopech (na jeho místě dnes stojí Česká národní banka) podepsána rakousko-pruská smlouva o podmínkách míru, tzv. *Pražský mír*, a byl dojednán způsob i postup odchodu pruského vojska z Čech a Moravy. Rakousko odstoupilo Itálii Benátsko a Prusku Holštýnsko a souhlasilo s rozpuštěním *Německého spolku*.

Součástí Německého spolku v této době byly i české země. Německý spolek byl založen 8. června 1815 na Vídeňském kongresu a měl nahradit Svatou říši římskou národa německého, tedy *Imperium Romanum Sacrum Nationis Germanicæ*, která zanikla v r. 1806. Ke spolku patřily Rakousko včetně Čech, Moravy a Slezska, Prusko, království Bavorsko, Württembersko, Hannoversko, Sasko, řada menších knížectví a států a čtyři svobodná města, tedy Hamburg, Brémy, Lübeck a Frankfurt nad Mohanem. Nejvyšším orgánem se stal spolkový sněm se sídlem ve Frankfurtu nad Mohanem. Konfederace měla společné ozbrojené síly a snažila se o koordinaci zahraniční politiky. Členy byli i zahraniční panovníci: britský král jako král hannoverský, nizozemský král jako vévoda lucemburský a dánský král jako vévoda holštýnský. Německý spolek byl zrušen a na jeho místo nastoupil *Severoněmecký spolek Norddeutscher Bund*, což byla vojenská aliance států severního a středního Německa, v níž

zaujímal vedoucí pozici Prusko. Zahrnoval severoněmecké země, bez Rakouska a Českých zemí, Bavorska, Württemberska, Bádenska a jižního Hessenska.

1. června 1870 nabídlo Španělsko německému princovi Leopoldu von Hohenzollern královskou korunu. Francie se tím cítila ohrožena ze dvou stran a 6. června ústy svého ministra zahraničních věcí vyhlásila, že jde o porušení evropské rovnováhy a Francie tudíž nebude Hohenzollerna na španělském trůnu akceptovat. Bismarck, který považoval válku s Francií za výhodné řešení, uveřejnil 13. června prohlášení, které vstoupilo do dějin jako „*emžská depeše*“. Byla to telegrafická zpráva pruského krále Viléma I. o průběhu jednání krále s francouzským vyslancem hrabětem Vincentem Benedettim, odeslaná dne 13. července 1870. Vyslanec krále oslovil při procházce v lázních Bad Ems a požádal ho, aby se zavázal, že už se žádný z Hohenzollernů nebude ucházet o španělský trůn. Depeše byla adresována pruskému ministerskému předsedovi Otto von Bismarckovi. Ten ovšem text depeše upravil tak, aby vyzníval urážlivě proti Francii, a nechal ho zveřejnit.

Bismarckovým záměrem bylo podnítit Francii k vojenskému vystoupení proti Prusku. Tohoto cíle dosáhl 19. července 1870, kdy Francie vyhlásila Severoněmeckému spolku válku. Za několik měsíců dosáhla německá vojska rozhodujícího vítězství v bitvě u Sedanu a donutila francouzského císaře Napoleona III. ke kapitulaci. Porážka vyvolala ve Francii těžkou vnitropolitickou krizi. 4. září 1870 vypukla v Paříži revoluce, císař byl sesazen a byla vyhlášena republika.

Následoval zoufalý odpor francouzského lidu proti německým vojskům, který byl zlomen až obležením a ostřelováním Paříže.

Rychlé vítězství nad Francií ovlivnilo jihoněmecké státy natolik, že 15. listopadu souhlasily s dohodou o vytvoření společného spolkového státu. Německá říše jako jednotné císařství s Vilémem I. v čele nevznikla rozhodnutím voleného parlamentu, nýbrž slavnostním svoláním německých knížat, což jí dalo její konzervativní ráz. Stalo se tak 18. ledna 1871, kdy bylo v zrcadlové síni paláce Versailles vyhlášeno *Německé císařství*, tedy Německá říše – *Deutsches Reich*. Německá knížata zde slavnostně prohlásila pruského krále Viléma I. Pruského německým císařem. Tím bylo Rakousko definitivně vyloučeno z Německa. To, že se tak stalo v někdejších sídle francouzských králů ve Versailles vedlo k budoucímu německo-francouzskému napětí a rivalitě. Nicméně „*maloněmecké*“ sjednocení Německa alespoň dočasně vyřešilo otázku dualismu a vytvořilo ve Střední Evropě neobyčejně mocný stát.

Sjednocené Německo mělo 41 milionů obyvatel, bylo tedy větší než Francie, Rakousko-Uhersko i Velká Británie. Více obyvatel – 77 milionů mělo jen carské Rusko. A počet obyvatelstva Německa se na rozdíl od Francie stále rychle zvyšoval. V hospodářství docházelo k rychlé industrializaci, Německo mělo nejlepší školství na světě i armádu.

Němci nepodlehli pocitu uspokojení, a protože předpokládali, že se Francie pokusí o válečnou odvetu, dál se připravovali na možnost vojenského konfliktu. Chtěli si z Ruska vytvořit jakousi svou kolonii a zásobárnu levné pracovní síly a surovin. Car Alexandr III. s touto

možností počítal a považoval za nezbytné udržovat dobré vztahy s Francií, a garantovat jí že Rusko „v případě války mezi Francií a Německem okamžitě zaútočí na Němce a vyloučí tím možnost, že Německo nejprve porazí Francii a potom se obrátí proti nám“. Z těchto důvodů, a také v reakci na vznik Trojspolku Německa, Rakousko-Uherska a Itálie v r. 1882, byla v r. 1893 uzavřena mezi Ruskem a Francií spojenecká smlouva.

Němci měli vypracovanou útočnou strategii, tzv. *Schlieffenův plán*, která měla v případě konfliktu na dvou frontách s Ruskem a Francií zajistit rychlé vítězství na západní frontě a uvolnit tak německou armádu pro akci na východě, kde se kvůli ruské rozloze očekával

vleklý konflikt. Tento strategický koncept se od svého vzniku průběžně měnil. Vypracoval ho polní maršál Alfred von Schlieffen. Jeho koncepce „*války na dvou frontách*“ počítala nejen s nepřátelstvím Francie, ale i Ruska. Plán počítal s rychlým přesunem vojsk na západ a útokem na Francii přes neutrální Belgii. Během 20 dnů měla být obsazena Paříž, za dalších 22 dnů bojů poté měla být francouzská armáda zničena, Francie vyražena z války a došlo by k přesunu vítězných německých oddílů na východ a k porážce ruské armády. Plán předpokládal pomalou ruskou mobilizaci, jež měla poskytnout právě těch potřebných 42 von Schlieffenových dní na porážku Francie. Zjednodušeně řečeno se předpokládalo, že nejprve Německo zaútočí na Francii a po 40 dnech i na Rusko. Na Rusy měla „dohlédnout“ vojska Rakousko-Uherska. Němci se domnívali, že Rusové potřebují na zmobilizování celé armády 110 dní. V r. 1912 však Rusové oznámili nový vojenský plán, díky němuž se případná ruská mobilizace zkrátila na 18 dní.

Ke změnám nedocházelo pouze na válečném poli, ale i v oblasti zdravotnictví a sociální péče. Terčem kritiky zůstávaly i nadále nemocnice. Tradiční katolické instituce byly odsuzovány pro svou zaostalost, městské nemocnice zase pro špínu, zanedbanost a šíření infekcí. Postupně však docházelo i ke zlepšení v nemocniční léčbě, a to v souvislosti se zaváděním anestezie a antiseptiky a zlepšováním ošetrovatelských služeb.

Začal se řešit problém financování zdravotní péče – v 70. letech byl v Londýně založen *Nemocniční fond*, který shromažďoval peněžní dary, z nichž pak formou poukázek hradil chudým nemocným pobyt

v nemocnici. Naopak pro bohaté klienty vznikaly malé privátní nemocnice.

V r. 1883 zavedl kancléř Bismarck v Německu státem organizované a garantované zdravotní pojištění, které bylo součástí komplexního sociálního zabezpečení zaváděného od r. 1881. To se stalo, spolu s nemocenským, úrazovým a důchodovým pojištěním, povinné. Zaměstnanci i zaměstnavatelé platili na zdravotní a sociální pojištění určité procento z příjmu. Je pravdou, že důchodového pojištění využil málokdo, neboť v té době se průměrná délka života pohybovala kolem 55 let a věk pro odchod do důchodu byl stanoven na 70 let. Systém byl fondový, příspěvky se tedy shromažďovaly v důchodovém fondu. Ten se však postupně prohospodařil. Proto byl systém v r. 1957 změněn na průběžný, který se dnes ze stejných důvodů (tedy prohospodaření fondu v 90. letech) používá i u nás.

Evropa se však ocitla na prahu velkého válečného konfliktu a „čekalo se“ na záminku pro jeho rozpoutání.

Rakousko-Uherské vyrovnání

Po porážce v Sadové u Hradce Králové bylo zřejmé, že se již nedá udržet centralistické uspořádání Rakouska, pohybující se někde mezi absolutismem a konstitucionalismem. Nespokojenost byla ve všech nerakouských zemích, nejdůraznější však byli Maďaři. Češi zatím bohužel bojovali mezi sebou a nemohli se dohodnout na tom, jaký

stát vlastně chtějí. V říšské radě neměli svého zástupce a o českých nárocích se tam proto nejednalo.

Ministerský předseda Rakouska, rodák ze saských Drážďan Friedrich Ferdinand von Beust se snažil zabránit rozpadu monarchie a předejít vládě Slovanů, proto se s podporou německých liberálů přiklonil k myšlence dualismu, tedy rozdělení říše na dvě části: západní, kde by dominovali Němci, a východní, v níž by měli převahu Maďaři.

Mírovou smlouvou pražskou z 23. srpna 1866 ukončilo Rakousko prusko-rakouskou válku a přistoupilo na své vyloučení z Německa. Za dva měsíce odstoupilo Rakousko Benátsko Francii, která je na základě Vídeňských finálních akt vzápětí věnovala Itálii. Prusko anektovalo Šlesvicko-Holštýnsko, Hannoversko, Hesensko-Kasselsko a Frankfurt nad Mohanem. Zbývajících asi 22 německých států bylo zařazeno do *Severoněmeckého spolku* řízeného z Berlína. Jihoněmecké státy si sice udržely nezávislost, přesto ale musely podepsat tajné vojenské dohody, které je svazovaly s Pruskem. Poprvé v novodobých dějinách byla většina Německa zorganizována v jediné mocenské centrum.

20. prosince 1866 odjel Fridrich von Beust na jednání do Pešti, kde se pokoušel přimět uherské politiky k dohodě. Uherská politická reprezentace dosud odmítala uznat legitimitu státoprávních poměrů v monarchii a bojkotovala jednání Říšské rady coby vídeňského parlamentu. Uherští politici to i nyní odmítli. Beust se dohodl s uherským předákem a košickým rodákem Gyulou Andrássym, že dohoda s Uhry nebude muset být schvalována vídeňským

parlamentem, ale bude provedena shora, císařským nařízením. Beust posléze během osobních jednání dosáhl shody s vůdci Deákovy strany na podmínkách vyrovnání mezi Rakouskem a Uherskem. 17. února 1867 jmenoval František Josef I. hraběte Gyulu Andrásyho uherským ministerským předsedou.

18. února 1867 pak byl v uherském sněmu přečten císařský reskript, který vycházel vstříc požadavkům uherských politických elit. V následujících měsících bylo dojednáno finální znění rakousko-uherského vyrovnání, díky čemuž mohl být v červnu 1867 František Josef I. korunován na uherského krále v Budíně. Rakousko-uherské vyrovnání bylo Beustovým značným úspěchem, protože ukončilo několikaleté ústavní provizorium.

18. února prohlásil hrabě Andrásy v uherském sněmu ústavu z roku 1848, v níž si Vídeň vymínila jen drobné modifikace, za obnovenou a o dva dny později sestavil svoji vládu. Sedmihradsko a Banát se znovu sjednotily s Uhrami a 27. února byl formálně obnoven uherský parlament.

Hrabě Andrásy a jeho kabinet složili 15. března v Budíně přísahu věrnosti Františku Josefovi a krátce nato uherský parlament schválil články rakousko-uherského vyrovnání, obsažené v zákoně XII, nabývajícím platnosti 12. června 1867. Články vyrovnání tvořily tzv. „*delegační zákon*“, který byl součástí *Prosincové ústavy* z 21. prosince 1867. Tvořilo ji 7 zákonů, vymezujících zákonodárnou pravomoc Říšské rady, katalog základních práv občana, zřízení říšského soudu, nezávislost soudů, postavení císaře a vlastní vyrovnávací zákon. Ústava platila do zániku Rakousko-uherské monarchie. K úpravě

došlo takzvanou dubnovou ústavou v roce 1873, která zavedla zejména přímé volby do Říšské rady.

Přijaty byly i další zákony:

141/1867 ř. z. zákon o říšském zastupitelstvu – ponechal v platnosti kuriový systém předchozího zákona z roku 1861, nezměnil ani počet poslanců (203), ani způsob jejich volby prostřednictvím zemských sněmů, říšská rada se proměnila ve skutečný parlament

142/1867 ř. z. velmi významný zákon o všeobecných občanských právech – svoboda vyznání, osobní, stěhování, zaměstnání, rovnost všech občanů před zákonem apod. Konkrétně bylo např. uvedeno:

čl. 14

Úplná svobody víry a svědomí každému jest pojištěna.

Požívání práv občanských a politických nezávisí na vyznání víry; však povinností občanským nemůže býti vyznání náboženské na újmu.

Nikdo nemůže přidržován býti k nějakému výkonu církevnímu aneb k účastenství v nějaké slavnosti církevní, není-li postaven pod mocí někoho jiného, který dle zákona k tomu má právo.

čl. 15

Každá církev a společnost náboženská zákonem uznaná má právo, náboženství společně a veřejně provozovati, své záležitosti vnitřní o své moci pořádati a spravovati, ústavy, fundace a fondy ku potřebám náboženství, vyučování a dobročinnost ustanovené držeti a jich užívat: jest však, jako každá společnost, poddána obecným zákonům státním.

čl. 16

Přívržencům vyznání náboženského, které není zákonem uznáno, dovoleno jest, v domě náboženství provozovati, pokud takové provozování není ani proti zákonu, ani proti mravopověstnosti.

čl. 17

Věda a vyučování jest svobodné.

Každý občan státní má právo, ústavy vyučovací a vychovávací zřizovati a na nich vyučovati, když dle zákona prokáže, že jest k tomu způsobilý.

Vyučování domácí není tímto způsobem omezeno.

O vyučování náboženství ve školách přísluší péči míti církvi neb společnosti náboženské, již se dotýče.

Státu náleží v přičině veškerého vyučování a vychovatelství právo nejvyššího řízení a dozorství.

143/1867 ř. z. (zákon o zřízení říšského soudu) – nově zřízen ve Vídni

144/1867 ř. z. (zákon o soudcovské moci) – zajišťovala se nezávislost soudců, veřejnost procesního řízení apod.

145/1867 ř. z. (zákon o výkonné a vládní moci) – vymezení postavení císaře („posvátný, nedotknutelný a nikomu neodpovědný“)

146/1867 ř. z. (zákon o společenských záležitostech všech zemí monarchie) – vlastní vyrovnávací zákon, tzv. „delegační“, vymezil celostátní kompetence, definoval společná ministerstva Rakouska-Uherska (Ministerská rada pro společné záležitosti) a delegace coby sbory zástupců parlamentů obou součástí monarchie pro rozhodování o společných otázkách

147/1867 ř. z. (dualismus)

Po drtivém vítězství Pruska nad Rakouskem v r. 1866 ztratila Francie své dominantní postavení v kontinentální Evropě. Francie se rozhodla své postavení obnovit a 15. července 1870 zmobilizovala armádu. Na to stejně zareagoval severoněmecký spolek vedený pruským královstvím. Francie vyhlásila Prusku válku a 2. srpna napadla německé území. Vrchního velení se 29. července ujal sám

císař Napoleon III., alsaské armádě velel maršál Patrice Maurice hrabě de Mac Mahon a lotrinské maršál François Achille Bazaine.

Už počátkem srpna byla v krvavých střetech obrana prolomena, francouzské armády ustoupily, Alsasko a Lotrinsko byly okupovány. Bazainova lotrinská armáda zůstala obklíčena v pevnosti Mety, Mac Mahonova se spojila s jednotkami císaře s úmyslem stáhnout se k Paříži. Nálada lidu však byla natolik rozbouřená, že vláda nutně potřebovala vojenský úspěch, aby v Paříži zabránila vypuknutí revoluce.

Mac Mahon se tedy obrátil k Métám, německá vojska mu však rychlým postupem odřízla cestu a více než stotisícovou francouzskou armádu zatlačila do úzké kotliny mezi řekou Mázou a belgickou hranicí u města Sedanu. Okolní návrší obsadily německé baterie a jejich palba 1. září 1870 ve čtyři hodiny ráno zahájila rozhodující bitvu u Sedanu. Ostřelování způsobilo Francouzům velké ztráty a ti byli donuceni v poledne požádat o posily. Kavalerie se čtyřikrát za sebou vrhla proti dělům, ale byla zmasakrována, její velitel Gaston Alexandre August markýz de Gallifet byl zajat. V pět hodin už se většina francouzských vojáků snažila uprchnout pryč. Francouzský císař Napoleon III. byl zajat a ve Francii byla vyhlášena republika. Bitva u Sedanu skončila pro Francouze ztrátami 17 000 mužů a zajato bylo okolo 100 000 mužů. Prusové ztratili 9000 mužů. Zoufale se bránící Francouzi ještě večer na příkaz císaře vyvěsili bílou vlajku. 2. září byla podepsána kapitulace. Do zajetí padlo 83 000 vojáků, císař se stal zajatcem pruského krále.

Panovník i nadále zůstal posvátným, nedotknutelným a nikomu neodpovědným, a v době, kdy nezasedala říšská rada, mohl vydávat prozatímní nařízení, a tak ji nahrazovat. Byla mu podřízena armáda a zahraniční politika. Až do roku 1897 neplatilo všeobecné volební právo a do r. 1907 ani rovné hlasovací právo. Voliči byli rozděleni do čtyř skupin, tzv. volebních kurií. Nejvýhodnější bylo postavení velkostatkářů, potom následovala kurie obchodních a živnostenských komor a následovaly kurie měst a čtvrtá kurie venkovských obcí. V r. 1897 byla Badeniho volební reformou přidána všeobecná kurie. Ve volbách do říšské rady v r. 1907 byl kuriový systém zrušen, pro volby do zemských sněmů však platil stále.

Rakousko–uherské vyrovnání bylo nesporným úspěchem maďarského národního hnutí. Na rozhodující politické pozice v Uhrách vyneslo představitele maďarské gentry (džentry byl hanlivý výraz pro nižší šlechtu) na úkor kossuthovské buržoazie a statkářů roku 1948. Mělo to zajistit maďarskou hegemonii ohroženou národními autonomistickými požadavky.

Rakousko se tedy v r. 1867 rozdělilo na dvě části, jejichž hranici částečně tvořila říčka Litava. V Uhrách, tzv. Zalitavsku, slangově Translajtánii, vládly špičky maďarské společnosti, ve zbytku říše úředně nazývaném „*Celek království a zemí v říšské radě zastoupených*“ v tzv. Předlitavsku nebo Cislajtánii zůstala zachována vláda Vídně. Předlitavsko tvořily Rakouské země, České země, Halič, Bukovina a Dalmácie. Zalitavsko tvořily Uhersko, Sedmihradsko, Chorvatsko a Slavonsko. Obě části měly společného panovníka a ministerstva války, obrany, financí a zahraničních věcí. Jednalo se o tzv. *Rakousko-*

Uherské vyrovnání (německy *Ausgleich-kompensace*, maďarsky *Kiegyezés-kompromis*).

České požadavky na decentralizaci nebyly akceptovány, neboť si to nepřála německá a maďarská politická reprezentace. Vyrovnání ovšem odmítali Češi těžce nesli porážku svých státoprávních aspirací a nedobrovolné začlenění českých zemí do Předlitavska. Po porážce Rakouska ve válce s Pruskem přitom byla očekávání Čechů vysoká, protože podle mnohých rozborů se mělo nyní oslabené Rakousko odvrátit od německé orientace a soustředit se na dosažení vnitřního smíru s jednotlivými etniky. Beust, který byl německé národnosti, byl ale plně soustředěn pouze na prosazení urovnání státoprávních vztahů s Uherskem. Odmítl svolat za účelem posouzení vyrovnání Říšskou radu.

Povinná vojenská služba

Po prusko-rakouské válce byla v Rakousko-Uhersku branným zákonem z 5. prosince 1868 zavedena povinná všeobecná vojenská služba. Všeobecné branné povinnosti podléhali všichni občané mužského pohlaví mezi 19. a 24. rokem věku. To znamená, že v tomto období byli vedeni ve vojenské evidenci a mohli být armádou povoláni ke službě. Služební povinnost byla stanovena na 12 let, ale na „*skutečnou vojnu*“ odcházel každý muž pouze na tři roky (u námořnictva na čtyři), následovalo 7 let v záloze a pak dva roky